

**Національна академія наук України  
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича**

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ  
ПАМ'ЯТІЙНОГО ДИСКУРСУ  
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-  
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

**АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА**

**Львів – 2024**

УДК 355.48(470+571):477"2022-2024":[94:130.2:323.1](477)  
К65

Аналітична записка підготовлена  
за сприяння Національного фонду досліджень України  
у рамках виконання проекту  
«Історична пам'ять українців в умовах війни:  
від конфронтації до консолідації»  
(реєстраційний номер проекту: 2023.03/0207)

**Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни.** Аналітична записка / Відп. ред.: Р. Голик, Г. Дидик-Меуш; авт. колектив: Р. Голик, І. Орлевич, Г. Дидик-Меуш, Н. Колб, Н. Мисак, П. Артимишин, Е. Казан. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2024. 150 с.

Аналітична записка є узагальненням результатів дослідження різних аспектів формування та еволюції пам'ятійного дискурсу в контексті історичної, культурної, мовної, релігійної пам'яті українського суспільства, що опинилося перед викликами російсько-української війни. Вивчено й інтерпретовано процеси еволюції колективної пам'яті українців, починаючи від 2014 р., з основним акцентом на повномасштабному вторгненні Російської Федерації до України в лютому 2022 р., на увічненні пам'яті героїв збройного протистояння та проблем меморіалізації війни, на формуванні в її контексті національної ідентичності; порушено питання релігійної і мовної ідентифікації та пам'яті українців на тлі агресії, а також питання світової та національної пам'яті про війни загалом.

На підставі дослідження подано рекомендації щодо впорядкування меморіалізаційних практик, формування національної, мовної, релігійної свідомості українців в умовах війни.

© Колектив авторів, 2024

© Інститут українознавства  
ім.І. Крип'якевича, 2024

## ЗМІСТ

Передмова .....	5
I. Російсько-українська війна і пам'ять соціуму: теорія й історія <i>Роман Голик</i> .....	9
II. Герої російсько-української війни в колективній пам'яті <i>Ірина Орлевич</i> .....	35
III. Мовна пам'ять і мовна ідентичність у час війни <i>Ганна Дидик-Меуш</i> .....	48
IV. Концепт «національна ідентичність» у пам'яттєвому дискурсі <i>Наталія Колб</i> .....	67
V. Релігійна пам'ять українців і російсько-українська війна: загрози та виклики <i>Емілія Казан</i> .....	85
VI. Меморіалізація як фактор (де)консолідації соціуму в умовах війни <i>Наталія Мисак</i> .....	99
VII. Пам'ять про великі війни: світовий контекст <i>Павло Артимишин</i> .....	120
Висновки, пропозиції і рекомендації .....	145



## ПЕРЕДМОВА

Пам'ять окремої людини є однією з основ її самосвідомості, що допомагає себе ідентифікувати, забезпечує зв'язок із минулим, теперішнім і майбутнім. Історична пам'ять – один із тих ключових моментів, які інтегрують етнічні й національні спільноти, будують держави. Вона стає чинником суспільних змін, впливає не лише на державну політику та ідеологію, а й на повсякденне життя. Зміни в історичній пам'яті відображають трансформації колективної свідомості народів та соціумів, і навпаки, ця свідомість разом з історією як реальністю вносить корективи в історичну пам'ять, формує її канон. Те, як і що зі «свого» та «чужого» минулого пам'ятають люди, нації, суспільства, значною мірою формує і кристалізує їхній світогляд, локалізує серед інших людей, націй, суспільств.

Очевидно, багато залежить від того, якими є різні соціуми, нації, держави на певному етапі розвитку, як і для чого використовують свою історичну пам'ять: для розбудови «домашнього суспільного вогнища», конструктивної праці чи, навпаки, для деструкції, провокацій, виправдання експансії, загарбання чужих територій, руйнування чужих міст і сіл.

Війна в Україні демонструє зіштовхування цих різних, діаметрально протилежних типів використання пам'яті, особливо тоді, коли йдеться про інформаційне протистояння, в якому використано різні технології підміни понять, мовно-культурні маніпуляції, процедури витіснення історичної пам'яті й заміни її іншою – «ворожою» – пам'яттю.

Важливо звернути увагу на базові концепти, уявлення, поняття, ідеї, образи, тобто на елементи того, що називаємо пам'ятійним дискурсом – складним, неодноримим комплексом текстів, актів мовлення й мислення, який породила воєнна ситуація. Саме тому проблеми колективної пам'яті в її різновидах (історична пам'ять, пам'ять мовна, релігійна, культурна чи навіть літературна пам'ять та пам'ять фольклорна) є такими важливими не лише для наукового аналізу, а й для державного будівництва,

особливо в час війни, коли фізична воєнна навала доповнюється інформаційною задля дезорієнтації і дезорганізації суспільства. Утвердження української історичної пам'яті в цих умовах – також форма опору агресії, а її інтерпретація й популяризація – важливий засіб ідентифікації нашої держави, її історії, мови, культури у світовому просторі, зокрема для того, щоб представники інших націй і культур змогли чіткіше побачити та ідентифікувати Україну як особливий феномен європейського та світового політичного і цивілізаційного простору.

Російсько-українська війна, що триває від 2014 р. і переросла в повномасштабне вторгнення в 2022 р., різко змінила життєві шляхи України й українців, їхній побут, щоденне життя, світобачення і стала одним із переломних моментів у розвиткові української історичної пам'яті. Можна по-різному вести відлік цієї війни й пам'яті про неї. Із перспективи гібридного протистояння 2014 р. вона запам'яталася в одній, дещо віддаленій, менш чіткій нині перспективі. Натомість лютий 2022 р. кардинально змінив оптику збройного конфлікту, зробивши його тотальним, відчутним у кожній точці української державної території, наблизивши до кожного українця чи українки.

Водночас війна, що триває упродовж 2014–2024 рр., точніше її ідеологічна платформа, сама є наслідком боротьби, протистояння (але також взаємодії) російської та української історичної, культурної і комунікативної пам'яті. Українська ідея була антитезою ідеології «русского міра», і обидві мали довгу та складну історичну генезу. Обидві, своєю чергою, були пов'язані з ідентичністю національною та ідентичністю державно-політичною, які маркували історичну пам'ять двох народів. Зрештою, без історичної пам'яті про існування й розвиток українського народу, його мови та державності, про дуже непрості перипетії цього розвитку, про боротьбу за державність у протистоянні з іншими не було б і української державності у 1991 р. З іншого боку, відповідно інтерпретована пам'ять про зародження українського, російського, білоруського народів, формування давньоруської державності, пам'ять про Російську імперію (з одного боку) та Радянський Союз (з іншого) стала підставою постійних територіально-політичних претензій російського політикуму до відродженої України, які, зрештою, вилилися у відкриту збройну агресію. НАТО

мість українська історична пам'ять оперує власним арсеналом фактів, що формують канон чи гранд-нарратив української історії, її знакові події та постаті, які своєю чергою уособлюють важливі для українців цінності. Треба наголосити, що історична пам'ять українців еволюціонувала від 2014 р. і далі зазнає трансформації від лютого 2022 р. Війна породжує нові й нові історичні події, що стають символами перемог чи трагедій. Також, що важливо, війна створила і творить нових героїв – українців і українок, які є взірцями поведінки для всього суспільства. Аналіз, інтерпретація цих постатей та їхніх біографій – важливе завдання як для державних інституцій, суспільних організацій, так і для науки. Це важливо також із погляду форм і методів меморіалізації, увічнення пам'яті про героїв, місць та подій війни. Спосіб, яким утривалюється пам'ять, так само як вибір об'єктів цієї пам'яті (героїчного і водночас травматичного досвіду), потребує особливого вивчення, вдумливої й розважливої практичної реалізації.

Починаючи від гібридної війни 2014 р, агресія Російської Федерації виявила багато складників, на яких ґрунтувалася історична пам'ять українців, актуалізувала їх. Окремі з них ще від 1991 р. стали об'єктами інформаційної війни, що послідовно велася проти ідеї української державності на відкритих і прихованих фронтах: на рівні законодавства в різному політичному середовищі, у сфері масової (поп) культури, науки; спочатку у пресі, на телебаченні і радіо, згодом в інтернет-просторі і в соціальних мережах.

В умовах війни ворожі інформаційні атаки покликані насамперед розхитати національну ідентичність як основу національної історичної пам'яті українців, спрямувати мислення в русло іншої, не-української, ідентифікації, зокрема російської національної ідентичності. Це своєю чергою спрямовує людину до іншої (чужої) історії та культури і віддаляє її від українського національно-державного організму.

Відповідно завдання науки і держави – аналізувати і пояснювати (у науковому вимірі), а також зміцнювати і поширювати (у вимірі державному) українську національну ідентичність, що є запорукою розвитку української держави, утвердження власне українських парадигм колективної пам'яті та мотивації суспільства / народу у збройному протистоянні з ворогом.

Одним із об'єктів інформаційних маніпуляцій у час війни слугує, зокрема, релігійний чинник, або ж «релігійна пам'ять» українців, а також загальна орієнтованість на ту чи іншу конфесію, церкву, деномінацію, ідентифікація себе з певною спільнотою вірян. Таким маркером, наприклад, є належність людини до Української греко-католицької церкви (частково також Римо-католицької церкви в Україні), Православної церкви України, Української православної церкви (МП) тощо. Попри те, що церква формально відокремлена від політичних процесів, насправді конфесійний чинник перетинається із національною і політичною ідентичністю та ідеологією. Тому в конфесійному полі, у просторі релігійної пам'яті України зіштовхується опір «руському міру» (з одного боку) і, навпаки, його поширення (з іншого). Отож релігійний аспект колективної пам'яті також необхідно аналізувати в науковому плані та враховувати в діяльності державних структур.

Українською в умовах воєнного протистояння стала мовна пам'ять українців, яка є формою збереження української історичної пам'яті й української національної ідентичності. Мовна ситуація в Україні не була простою ні в довгій історичній перспективі, ні після проголошення незалежності. Не спростилася вона ні після 2014 р., ні навіть після 2022 р., попри, здавалося б, різкі зміни ситуації. Українсько-російський білінгвізм, суржик як креолізований варіант української мови спотворюють мовну пам'ять українців, спрямовуючи її в русло русифікації. Під час війни мова стає зброєю, маркером «своїх» і «чужих», водночас одним із претекстів до нападу на Україну (як російська, мова противника). З іншого боку, слід враховувати концепцію заперечення «лінгвонаціоналізму», поширену в сучасному західному ліберальному дискурсі. Українська мова, український патріотизм та національна ідентичність опинилися між цими двома тенденціями, на що теж необхідно зважати. Тому увага до мови та її пам'яттєвого дискурсу дуже важлива не лише для наукових студій, а для формування реалій суспільного життя.

Усе це разом демонструє, наскільки актуальними для Української держави, суспільства і науки є питання історичної пам'яті, її дискурсу та концептів саме в умовах жорстокої війни, яка загрожуює існуванню України, її народу та його пам'яті.



# **I. Російсько-українська війна і пам'ять соціуму: теорія й історія**

*Роман Голик*

*Теорії.* Поняття історичної пам'яті як особливого феномена колективної свідомості особливо актуальне для сучасної світової, європейської та української науки і суспільства. Воно стає джерелом теоретичних дискусій, спричиняє зіткнення історіографічних схем та ідеологічних концепцій як у науковому дискурсі, так і на рівні побутової свідомості. Проблема історичної пам'яті – пам'яті колективної, комунікативної та культурної – у модерному науковому дискурсі стала актуальною, починаючи від робіт Моріса Альбвакса / Хальбвакса (Maurice Halbwachs). У 1925 р. він одним із перших говорив про структури індивідуальної пам'яті та пригадування, як у працях Фредеріка Бартлетта (Frederic Charles Bartlett), а також про особливі рамки, які об'єднують пам'ять окремих людей у надструктуру – колективну пам'ять, що передає від покоління до покоління знання та уявлення про минуле. Проте в'язень Бухенвальда Моріс Альбвакс / Хальбвакс сам став жертвою Голокосту – однієї з катастроф, яка змінила і сформувала сучасну парадигму історичної пам'яті про війну. Після Другої світової війни концепт історичної пам'яті з уявленнями про місця пам'яті і способи меморіалізації (зокрема й воєнних подій) у працях П'єра Нора (Pierre Nora), з дослідженням механізмів колективного запам'ятовування (Пол Коннертон / Paul Connerton) чи забуття. Думки П'єра Нора та його однодумців стали важливими в контексті дослідження політики пам'яті, її інструменталізації та ідеологізації.

За сучасними теоріями, історична пам'ять може передаватися через комунікативну пам'ять (через щоденне спілкування, зокрема усну традицію) та культурну пам'ять, зафіксовану в писемній традиції. Ці теми стали провідними у працях Яна Ассмана (Jan Assmann) і Алейди / Аляйди Ассман (Aleida Assmann). Зрештою, у певному сенсі сама культурна традиція – це структурована й упорядкована пам'ять.

Історіографію проблеми суттєво доповнили праці 1960-х рр. Френсіс Єйтс (Frances Amelia Yates) про мистецтво пам'яті, еволюцію технік запам'ятовування в європейській культурі. Водночас важливою є думка П'єра Нора про розмежування між колективною пам'яттю та історією, колективною пам'яттю та науковою історіографією. Кожна з них є однією з версій минулого – елітарною чи масовою, відносно спонтанною або підтримуваною традицією чи дослідженою й опрацьованою вченими. Проте межі тут часто стерті, бо й історіографія та історія, історичний дискурс і наратив також можна розглядати як модифіковану, модернізовану пам'ять.

Загалом індивідуальну і колективну (зокрема історичну) пам'ять у час війни і миру можна диференціювати по-різному. З одного боку, «мирна», чи «спокійна», пам'ять в ідеалі є (майже як мова у французького лінгвіста ХХ ст. Фердинанда де Соссюра / Ferdinand de Saussure) упорядкованою системою знаків і значень, тотожностей і протиставлень. Тут ідеться про кодування інформації, її зберігання та «пригадування» (за концепцією психолога Федеріка Бартлетта) чи, використовуючи більш сучасні терміни, «виймання» цієї інформації, перетворення її глибинних структур на «поверхневі структури» психіки. З іншого боку, впорядкованість «мирної» коротко- і довготривалої пам'яті відносна, і її можна подавати не лише як систему чи лексикон, а й як умовне «семантичне поле», яке містить відносно упорядковані і «хаотичні» зони. Проте колективна (культурна, комунікативна) пам'ять має не лише психологічну чи лінгвістичну, а й соціологічну генезу. Пам'яті окремих людей у суспільстві взаємодіють, об'єднуються і створюють надпам'ять – джерело пригадування для всіх членів цього суспільства<sup>1</sup>. Вона моделює сприймання минулого, водночас деформуючи, редагуючи, міфологізуючи його. Її саму можна трактувати також неоднаково. Зокрема так, як П'єр Нора: у вигляді місць (територій) пам'яті, а також сітки зв'язків між соціальними категоріями (*lieux de mémoire*), екстрапольованої на різні середовища (*milieux de mémoire*)<sup>2</sup>. Ця

<sup>1</sup> Bartlett F. C. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932; Halbwachs M. *La mémoire collective*. Paris: PUF, 1968.

<sup>2</sup> Nora P. *Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire. Representation*, 1989. Vol. 26. Pp. 7–24.

пам'ять, як її подавав Пол Коннертон, часто слугує елементом політичної ідеології, контрольованої владою і втіленою в церемоніях / ритуалах, практиках вшанування подій чи персон.

Зрештою, маємо концепт культурної пам'яті Яна і Алайди Ассманів – пам'яті, яка фіксує традиції, практики, ідеології (зокрема в писемній формі) та забезпечує їхнє існування в перспективі довгих тривалостей<sup>3</sup>. У ній поєднані два протилежні процеси: забуття й (ритуальне) пригадування, наповнення і спорожніння, а також різні форми репрезентації знань, ідей, уявлень тощо. Із цього погляду, пам'ять – канон, пантеон, тезаурус уявлень, образів, символів та стереотипів. Проте колективна й індивідуальна історична пам'ять є водночас «резервуаром» одиниць мислення і перцепції, сукупністю гнучкіших ментальних елементів чи навіть потоком мислення, мозаїкою чи калейдоскопом образів. Загалом у пам'яті можна бачити конструкт і моноліт, що складається з пам'яті груп, статичний акумулятор і динамічний трансформатор повідомлень та образів, зрештою, в ній можна виокремлювати структури пам'яті і «постпам'яті». Це помітно також і в українських студіях пам'яті. У різні періоди і за різних обставин «вмикаються» різні форми пам'яті, які проєктуються на різні суспільні групи і середовища та провокують різні соціальні наслідки. Одні з них можуть бути імпульсом для розвитку, інші роблять пам'ять тягарем для людей чи спільнот. Психологи вже віддавна наголошують, що підставою пам'яті є аудіовізуальні «після-образи» («*memory after-images*») тих минулих подій, які пов'язані зі спеціальними, інтенсивнішими переживаннями людей<sup>4</sup>. Війна, як один у тектонічних зламів / розламів сучасного суспільного життя, є якраз джерелом таких глибоких переживань, що надовго стають частиною індивідуальної і колективної пам'яті.

В Україні тематика історичної пам'яті стала актуальною під впливом західної історичної думки на тлі суспільних дискусій, які розгорнулися ще наприкінці 1980-х, особливо після 1991 р., у

<sup>3</sup> Assmann J. *Communicative and Cultural Memory. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / ed.: A. Erll & A. Nünning. Berlin, New York: De Gruyter, 2008. Pp. 109–118.

<sup>4</sup> Myers S. Ch. *A Text-Book of Experimental Psychology with Laboratory Exercises* / S. Ch. Myers, 2 ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1922. Part 1: Text-Book. 372 p.

контексті здобуття незалежності та плюралізму історичних парадигм. Потребу в подібних дослідженнях виявили, зокрема, українсько-польські та українсько-російські дискусії щодо складних питань історії Східної Європи, а також внутрішньоукраїнські дискусії щодо подій ХХ ст. (Голодомор, Голокост, події Другої світової війни загалом) та раніших епох (Хмельниччина, Коліївщина). Сучасні українські та закордонні історики досліджували й досліджують різні аспекти функціонування історичної пам'яті в Україні: теоретичні та методологічні аспекти осмислення цієї категорії в історіографії (Ірина Колесник, Алла Киридон, Леонід Зашкільняк), в українській підручниковій традиції (Ігор Гирич), у політиці пам'яті українських політичних еліт (Олександр Гриценко), в історіографічній традиції і масовій свідомості українців та їхніх сусідів (Юрій Шаповал, Владислав Гриневич, Оксана Каліщук, Георгій Касьянов, Ярослав Грицак, Василь Расевич, Томаш Стриек та ін.), у контексті постколоніальних студій (Оля Гнатюк), у літературній пам'яті, що розвивається поряд з історичною (Іван Монолатій), культурній пам'яті (Роман Голик) та в мовній свідомості, яка також віддзеркалює історичну пам'ять (Лідія Гнатюк, Ганна Дидик-Меуш). Потреба в публічній історії та поява Інституту національної пам'яті лише підштовхнули до дискусій довкола вказаних проблем у науковій та суспільній площині, а суперечки щодо знакових подій, імен і способів меморіалізації роблять їх щораз актуальнішими. Однак проблема історичної пам'яті українців ще потребує глибших наукових студій і більшої уваги суспільства, особливо в умовах російсько-українського збройного протистояння, що почалося в 2014 р., переросло в повномасштабне вторгнення у 2022 р. і триває донині.

Історичну пам'ять українців у воєнних умовах слід розглядати як рухому знакову систему систем, що є наслідком конфлікту й синтезу різних цивілізаційних та соціальних впливів. Вона формує лексикон теорій, концепцій, подій і персоналій, інституцій, значущих для українців як для етнонаціональної «спільноти спільнот» і її суспільних груп. Ця пам'ять формується в контексті актуальних воєнних подій, а також через пригадування досвіду минулих війн ХХ ст. (Першої та Другої світової) і водночас у дискусіях довкола української національної ідентичності і мовної свідомості, літературної пам'яті, уявлень про те, хто такі українці,

чим вони відрізняються від росіян та білорусів, що таке Україна у світлі постколоніального / постімперського досвіду, яке її місце в сучасній Європі та у світі.

На українську історичну пам'ять в умовах війни варто дивитися також як на продукт української культури та ментальності з її регіональними варіантами. Тому до «воєнної» історичної пам'яті слід підходити системно, комплексно, диференційовано (у соціальному й культурному плані), поєднуючи здобутки різних гуманітарних дисциплін (від історико-культурологічного, соціологічного й політологічного до філолого-семіотичного аналізу), діахронічного та синхронічного, історичного й сучасного підходів.

Історичну пам'ять про війну слід трактувати стереометрично, як неоднорідну цілість. Це може вимагати застосування концепцій із різних методологічних підходів: досліджень культурної та історичної пам'яті (М. Абльвакс, Я. і А. Ассмани, П. Нора, П. Коннертон), історії ментальності та повсякдення (підходи «нової історії», зокрема Ф. Броделя). З іншого боку, її можна трактувати в контексті теорії систем (теорія Л. фон Берталанфі), структур та опозицій мислення (концепції К. Леві – Строса, Р. Барта) і мови, мовлення і їхніх етнокультурних детермінант (концепції О. Потебні, Е. Сепіра, Б. Ворфа), загальної теорії знаків та історичної семіотики (концепції Ф. де Соссюра, У. Еко, Д. Ділі, Т. Сібіока), постколоніального аналізу (концепції Е. Саїда), контент- та дискурс-аналізу (теорії школи Т. ван Дейка), аналізу фреймів (Дж. Лакофф), теорії ідей, концептів та стереотипів, а також цивілізаційний підхід до проблеми (концепції А. Тойнбі, К. Ясперса, С. Гантінгтона та ін.).

Отож історична пам'ять українців, що функціонує в сучасних воєнних умовах, – складний історико-культурний феномен, поєднання усної і писемної традицій, що реалізується в мовній формі та віддзеркалюється у вербальних (словесних), невербальних (у живописі й скульптурі), аудіовізуальних (кіно) знакових системах. Вона відображена в широкому колі культурних явищ: від творів мистецтва та літератури, дискурсів мас-медій та соціальних мереж до історичних наукових наративів. Водночас ця пам'ять – продукт тривалого історичного розвитку, діахронічного напластування історичної пам'яті різних епох української історії, різних течій української суспільно-політичної думки, які взаємно доповнюються та актуалізуються в нових контекстах.

На нашу думку, зрозуміти специфіку сучасної історичної пам'яті українців про війну можна, досліджуючи її формування в перспективі не лише російсько-українського збройного протистояння 2014–2024 рр., а й «довгих ХІХ і ХХ століть», зокрема в контексті пам'яті про Першу й Другу світові війни, навіть у контексті воєнних сюжетів та мотивів раніших епох, наративи яких використано в модерному й постмодерному дискурсах. Вузловими елементами цієї «довгої» історичної пам'яті є знакові, переломні події української та світової історії: від Великої війни 1914–1918 рр. і розпаду імперій до утвердження і розвитку незалежної України; від громадянської війни і визвольних змагань українців до трагедій Голодомору, Другої світової війни та, власне, сучасного російсько-українського протистояння (від гібридної війни 2014 р. до відкритого збройного конфлікту 2022 р.). Розглянута як «лексикон», історична пам'ять українців вміщує також такі складові, як оцінка і меморіалізація знакових історичних та культурних постатей, інституцій, політичних партій і культурних організацій України ХХ – початку ХХІ ст. чи роль національних символів в історичній пам'яті.

Над «воєнною пам'яттю» українців постійно тяжіє дискурс суспільно-політичних суперечок довкола знакових подій та історичних формацій, передовсім конфлікт пам'ятей українців, росіян, частково білорусів. Водночас в інформаційних російсько-українських війнах використовуються й конфліктні вузли історичних пам'ятей українців, поляків та євреїв (Волинь 1943 р., Голокост). Крім цього, навіть в умовах війни сучасна історична пам'ять українців стає синтезом і протиставленням різних варіантів історичної пам'яті різних соціальних середовищ і груп (публічні інтелектуали, політики, «пересічні громадяни», адепти релігійних / конфесійних спільнот) та регіонів (Західна, Східна, Центральна Україна тощо). Війна охопила їх усіх, але в різний спосіб, і її сприймають теж по-різному. Крім понять синхронії (вужчого, сучасного зрізу) та діахронії (еволюції, розвитку), для аналізу історичної пам'яті в умовах війни можна застосовувати категорії синтагматичного та парадигматичного аналізу. Це й дозволяє розглянути історичну пам'ять як простір чи суспільний словник / лексикон знаків, символів, уявлень, ідей, міфів і стереотипів, а також сформованих із них текстів / дискурсів, які

об'єднують чи (навпаки) розділяють етнічні спільноти, соціальні середовища. Тоді під історичною пам'яттю можна побачити також мовну пам'ять, дуже важливу в Україні, де проблема війни частково наклалася на проблему мови, конкуренції українсько-фонного та російськофонного простору.

У сітці концептів, символів і стереотипів історичної пам'яті можна зауважити також релігійну, конфесійну пам'ять, що осцилювала й осцилює між сакральним і світським векторами, між категоріями релігійного життя, церковними традиціями та повсякденними інтересами людей, які акцептують релігійні цінності й уявлення.

Отже, пам'ять суспільства як носій інтегрує людей у соціуми, проте вона також може провокувати конфлікти, які зіштовхують, поділяють та розколюють суспільства і держави. Важливу роль у цьому відіграють тексти, які цю пам'ять фіксують і за допомогою якої політичні середовища нерідко маніпулюють суспільною думкою. Так, образ поразки в Першій світовій війні, зафіксований у міжвоєнній німецькій історичній пам'яті, розчарування покаліченого нею німецького «втраченого покоління» згодом були підсилені нацистською пропагандою через «Майн Камфп» («Mein Kampf») Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) і «Міф ХХ століття» («Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts») Альфреда Розенберга (Alfred Ernst Rosenberg) та інші схожі тексти. Узяті з них уявлення були інкорпоровані в колективну свідомість чи підсвідомість і стали претекстом до Другої світової війни.

Щось подібне засвідчила також гібридна російсько-українська війна, що триває від 2014 р., і її продовження – повномасштабна агресія Росії проти України від 24 лютого 2022 р. Її поштовхами були зафіксовані в пострадянському російському суспільстві ностальгія за Радянським Союзом і міф «великої Росії», а безпосередніми «збудниками» – тексти та відеозвернення керівництва, зокрема президента РФ, у 2021–2022 рр., в яких він намагався сформулювати таку концепцію історичної пам'яті, де українці поставали народом без історії, тотожним із росіянами, а Україна ставала державою без минулого. Очевидно, це були лише знаки-симулякри, формальні претексти до вторгнення. Але вони викликали ланцюг кривавих боїв, спричинили численні людські жертви та руйнування, екологічні колапси, масову міграцію мільйонів

українців і українок. Це своєю чергою (щонайменше ментально) змінило соціуми не лише України, а й Східної Європи та світу і (більшою чи меншою мірою) трансформувало їхню колективну свідомість і пам'ять суспільств.

Війну як соціально організоване і цілеспрямоване насильство в перспективі пам'яті бачать по-різному. Одні автори розглядають саму людину як потенційно небезпечну істоту, в якій природна агресивність поєднана з інтелектом, соціальною організацією і водночас високою конфліктністю. Це робить її потенційно готовою до насильства і війни. Із цього погляду, сама війна як масове насильство є дегуманізацією, дегенерацією, регресом людства і людяності<sup>5</sup>. Їхні опоненти, однак, стверджують, що війна не є соціально чи соціобіологічно запрограмованою і неминучою, а форми та способи вирішення збройних конфліктів зумовлені культурою, уявленнями різних суспільств про те, що таке війна і мир<sup>6</sup>. Індивідуальна та колективна, культурна і комунікативна пам'ять війни зумовлені водночас і суспільним дискурсом, і особистою реакцією на війну як на соціальну катастрофу та фізичну деструкцію. З одного боку, воєнна пам'ять інтегративна, з іншого – конфронтаційна, пам'ять «своя» й «ворожа», а часто і пам'ять, яка героїзує, ідеалізує збройне протистояння, проте і пам'ять, яка засуджує війну, пам'ять страху, пам'ять, яку травмувала і стигматизувала історія.

Колективну та культурну пам'ять війни (як і індивідуальну пам'ять її окремих учасників) можна описувати і як патофізіологічний феномен. Це пошкоджена, зранена, деформована, лакунарна пам'ять, з якої часто стерті чи вирвані найбільш травматичні моменти збройного конфлікту, які людина воліє забути. Зрештою, війна провокує реальні (фізичні) та віртуальні ушкодження, індивідуальну чи суспільну амнезію або деформацію пам'яті. Для окремої людини враження від війни часто є хаотичними, і саме колективна історична пам'ять упорядковує, спрямовує ці враження, вибираючи окремі елементи, затираючи чи, навпаки, виопуклюючи інші. Так з'являється безпосередня (короткочасна) і дистанційована (довготривала, віддалена) пам'ять

<sup>5</sup> Smith D. L. *The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War*. New York: St. Martin's Press, 2007.

<sup>6</sup> Ferguson R. B. Ten Points on War. *Social Analysis*, 2008. No. 52 (2). Pp. 32–49.



війни. Натомість кардинально різні версії війни породжують або війну пам'ятей різних спільнот, або поділену пам'ять однієї спільноти. Обидві можуть ставати знаряддями інформаційної війни, і обидві (в ідеалі) потребують примирення, узгодження, кореляції.

*Історія.* Пам'ять світова, європейська та українська (історична і культурна) має чималий лексикон сюжетів, породжених пам'яттю війн і війнами пам'яті XIX–XXI ст. Описуючи війну, частина авторів, як Анрі Дюнан (Henry Dunant) акцентували на жорстокості на полях битв і закликали до милосердя. Інші, натомість, реагували на війну так, як Еріх Марія Ремарк у його «На Західному фронті без змін», і виявляли брутальне щоденне безглуздя збройного конфлікту, чи, як Ромен Роллан у творі «Г'єр і Люс», говорили про трагічність війни для звичайних людей, які хочуть відмежуватися від боротьби. Не так частим у культурній пам'яті зафіксований сміх над війною, як у романі Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка». Ще більше це стосувалося Другої світової війни і її текстів-свідчень. Частина з них, як щоденники Анни Франк і Давида Рубіновича, описувала жахи Голокосту; інша – як «Тиша моря» («La Silence de la mer») Веркора – описувала війну як опір і колаборацію. Деякі тексти подавали війну кризь призму самих боїв.

Ці матриці чи моделі певний час слугували і для опису нових війн. Тому, наприклад, у нинішньому мас-медійному, а навіть історіографічному дискурсі російсько-українську війну, починаючи від 2014 р., оцінюють переважно за аналогіями із Другою світовою війною 1939–1945 рр. (у Росії – з «великою вітчизняною війною», тобто німецько-радянським протистоянням 1941–1945 рр.). При цьому європейські, американські та українські автори переважно порівнюють дії Росії з діями Німеччини 1939–1945 рр.; часом, як Тімоті Снайдер, називають внутрішню політику РФ такою ж тоталітарною. Лише дехто, наприклад Стівен Коен, у цих умовах апелював до концепту «таємнича російська душа», ключем до якої мав бути Фьодор Достоєвський, а не Гітлер, і застерігали від риторики нової «холодної війни» 1950–1980 рр, де замість СРСР і його союзників тепер виступає Росія<sup>7</sup>.

<sup>7</sup> Kohen S. War with Russia. From Putin and Ukraine to Trump and Russiagate. New York: N.Y., Hot Books and imprint of SkyPress Publishing Inc., 2019.

Частина західних публічних інтелектуалів, натомість, узагалі говорила і говорить про вину «пропагандистської машини» США, НАТО і Західної Європи, які нібито спровокували «холодну» агітаційну війну або проксі-війну проти Росії, наслідком якої стала реальна війна РФ проти України<sup>8</sup>.

Натомість у Росії політики апелюють частково до досвіду Другої світової війни, а частково – до періоду повоєнної «холодної війни». У цьому дискурсі, навпаки, Європа та США зображені імпортерами «неонацизму» та «мілітаризму» в Україну, а її саму презентовано плацдармом нападу «колективного Заходу» (в деяких варіантах – США і Великої Британії) на Росію. З іншого боку, модерне російське ставлення до історії Європи після 1945 р. апелює до пам'яті «великої перемоги над німецьким фашизмом у великій вітчизняній війні», зокрема і до походу на Німеччину. Саме на цьому ґрунтується лозунг «Можемо повторити!» («Можемо повторити!»). Цей мотив опосередковано видно і з написів на російській техніці та боєприпасах «На Берлін!» («На Берлін!»). Певною мірою такі лозунги є дзеркальною відповіддю-опозицією до перейнятого в Україні з європейського досвіду трактування воєн як подій, котрі не мають повторитися («Never again»)<sup>9</sup>. В українському дискурсі бої росіян під Бахмутом і Соледаром асоціювалися з масовою, стратегічно беззмістовною втратою радянських солдат у бою під Ржевом у Другій світовій війні<sup>10</sup>. Спочатку поодинокими були порівняння дій Росії в Україні (зокрема під Бахмутом) із подіями Першої світової війни<sup>11</sup>, однак згодом важка позиційна

<sup>8</sup> Серед них, зокрема, знаний лінгвіст Ноам Чомський / Хомський, тексти якого на цю тему, однак, знаходять свого читача. Це дещо парадоксально, адже саме Чомський на початку 2000-х рр. радо вітав переклад своїх текстів у Львові українською мовою, зазначаючи в передмові, що його книга «Роздуми про мову» має бути опублікована на землі його батька.

<sup>9</sup> Polegkyi O. «Never again» vs «We can repeat it»: Russians will pay any price to restore the glory of Soviet victory. URL: <https://ukrainian-studies.ca/author/oleksii-polegkyi/> (доступ: 19.02.2023).

<sup>10</sup> Левченко А. Я загинув під Бахмутом. Росіяни більше не можуть повторити. URL: [https://zaxid.net/statti\\_tag50974/](https://zaxid.net/statti_tag50974/) (доступ: 06.10.2024).

<sup>11</sup> Ilkevičiūtė J. «Russia is constantly planning for new offensives» – interview with NATO chief Stoltenberg. URL: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1923076/russia-is-constantly-planning-for-new-offensives-interview-with-nato-chief-stoltenberg> (доступ: 06.10.2024).

війна разом з іншими обставинами зумовила порівняння російсько-української війни з війною на виснаження в 1918 р.<sup>12</sup>

Схожі антагонізми в інтерпретаціях відчутно впливають на сучасну українську історичну пам'ять, адже її простір – також і простір війн пам'яті. Пам'ять війни, зокрема в Україні, – це пам'ять людських жертв і втрат, пам'ять про зруйноване і покинуте житло, втрачені території. Пам'ять не існує у психологічному вакуумі; її трансформують емоції (співчуття до «своїх» і злість, ненависть до ворога), що фіксуються не лише (і не стільки) у знаках миру, а й у «мові / знаках ворожнечі». Так само як і пам'ять інших народів у війні, ця пам'ять є пам'яттю милосердя та співчуття, як і пам'яттю ненависті. Очевидно, що інтелектуалізована пам'ять інтелігенції чи політичних еліт, яку «зверху» пропонують суспільству, відрізняється від збірної пам'яті індивідуумів, неповненої конкретними переживаннями і трактуваннями війни. У чомусь вони збігаються<sup>13</sup>, у чомусь – не зовсім. Якщо обриси першої можна загально окреслити, хоч вони і постійно змінюються, то профілі другої все ще не впорядковані.

В умовах російсько-українського збройного протистояння йдеться про колективні пам'яті двох національних спільнот – російської та української, – котрі, як і держави, теж перебувають у стані війни. Ці пам'яті, як і держави, вступили в гібридне (приховане) протистояння щонайменше від 2014 р. і у відкрите – від 2022 р. Приховане протистояння було зумовлене історією кожної з них. Українська і російська історична й культурна пам'ять про війну мають кожна свою традицію опису і сприймання воєнних

<sup>12</sup> Букет Є. Аналогії війн: Перша світова vs російсько-українська. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/14/analogiyi-vijn-persha-svitova-vs-rosijsko-ukrayinska/> (доступ: 06.10.2024).

<sup>13</sup> Наприклад, сучасна війна Росії з Україною в наукових та популярних публікаціях позиціонується також як війна російських націоналістів, частково також кримінальних кіл і Російської православної церкви проти української ідеї і її носіїв. У масовій свідомості також поширюють негативне ставлення до Української православної церкви московського патріархату в Україні, яку сприймають як «колективного агента» російської інвазії. Див.: Kuzio T. *Putin's War Against Ukraine. Revolution, Nationalism, and Crime*. Chair of Ukrainian Studies. Toronto, 2017; Kuzio T. *Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War: Autocracy – Orthodoxy – Nationality*. London, New York, 2022.

конфліктів. Варто зазначити, що поштовхом до воєнних дій і в 2014 р., і в 2022 р. стала модерна й постмодерна російська пам'ять про війну чи «воєнізована» російська історична пам'ять. У ній модерне героїзування війни як «вітчизняної» і справедливої справи цілого народу бере свою генезу щонайменше від «Війни і миру» Льва Толстого чи «Бородіно» Міхаїла Лермонтова. У ХХ ст. важливу роль у її формуванні мали й тексти, які подавали образ Першої світової війни, революції 1917 р. та громадянської війни в Росії. Частина з них була сформована в антирадянському дискурсі, однак значна кількість текстів виникла на тлі літератури соціалістичного реалізму<sup>14</sup>. Ці тексти та кінокартини заклали основу російського і радянського образу війни у ХХ ст.

В українській традиції тема Першої світової й громадянської воєн була ідеологічно розділеною. З одного боку, її формували, наприклад, не-радянські візії воєнних вигнанців у творах Катрі Гриневичевої («Непоборні») або екстремального досвіду військовополонених у романі Осипа Турянського («Поza межами болю»), а також образ антирадянської національної революції 1917–1921 рр. у міжвоєнних західноукраїнських художніх текстах. З іншого боку, в українській радянській літературі та культурі формувався образ «великої жовтневої соціалістичної революції» та громадянської війни, що спочатку мав різні форми: від романтичних «Чотирьох шабель» та «Вершників» Юрія Яновського до «Арсеналу» і «Щорса» Олександра Довженка. Тут, як і в російській літературі, сформувався образ «свого» (українського радянського і російського радянського воїна), котрий перемагає ворогів радянської влади / трудового народу (денікінців, врангелівців, петлюрівців, махновців), хоча первісно в українській не-радянській літературі героями ставали українські січові стрільці, бійці УГА, які воюють спочатку з російською імператорською армією, а потім разом з армією УНР (Української народної республіки, зокрема під проводом

<sup>14</sup> Ці пам'яті втілювали, наприклад, «Біла гвардія» М. Булгакова та «Ходіння по муках» О. Толстого, ідеологічно змішаний «Тихий Дон» М. Шолохова; з іншого боку, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Розгром» М. Фадеева, «Червоні дияволята» П. Бляхіна, а також кіноверсії воєнного соцреалізму: від кінофільму «Чапаєв» братів Васильєвих до «Невловимих месників» Е. Кеосаяна.

Симона Петлюри) з комуністами-більшовиками. Це заклало схему поділу на «своїх» і «чужих» у російській та українській пам'яті про війни ХХ ст.<sup>15</sup>

Ще більш ідеологізованим і контраверсійним став російсько-радянський образ Другої світової війни, сконструйований у руслі міфологеми «великої вітчизняної війни»<sup>16</sup>. Уже тут було закладено дихотомію «українського радянського воїна» і його антипода німецько-фашистського окупанта, нациста, фашиста. Значущим для радянської і російської історичної пам'яті став також образ радянського розвідника (Йоган Вайс із фільму «Щит і меч», Штірліц із фільму «Дванадцять миттеостей весни») та міліціонера (фільм «Народжена революцією»), які воюють із нацизмом або антирадянською контрреволюцією і бандитизмом. Згодом до них додалися образи повоєнних контррозвідників ССРСР і країн Варшавського блоку, які протистоять агентам капіталістичних розвідок (Західної Європи і США) або полюють за нацистами<sup>17</sup>. Усі вони лише підсилювали негативний образ «агресивного капіталістичного Заходу» і блоку НАТО, який прагне підірвати міць «мирних країн соцтабору» на чолі з СРСР / радянською Росією. Також у радянському дискурсі формувався негативний образ антирадянських підпільників,

<sup>15</sup> Лише такі постаті, як Нестор Махно зі своїми спогадами та махновці з пісню «Махновщина», опинилися між російськими комуністичними піснями «Наш паровоз», «Пісня про Щорса» і споминами про російську революцію Троцького, антикомуністичними мемуарами Денікіна і українськими піснями тих же січових стрільців. Для росіян така пам'ять була певною мірою малоросійським спомином про громадянську війну на території колишньої російської імперії, для українців – субнарративом української революції.

<sup>16</sup> Його так чи інакше розвивали «Василій Тьоркін» М. Твардовського, «Доля людини» М. Шолохова, «А зорі тут тихі» Б. Васильєва, «Дванадцять миттеостей весни» Ю. Семьонова, «Перемога» А. Чаковського, мемуари Г. Жукова. Українська радянська література відображала війну подібно, але дещо інакше: від романтизованих «Прапороносців» Олеся Гончара до «України у вогні» Олександра Довженка.

<sup>17</sup> Радянські «ТАРС уповноважений заявити» Ю. Семенова, «Доля резидента» В. Дормана, польська «Ставка більша за життя» А. Збиха, «Веста не знає пощади» А. Козакевича, болгарські «Пригоди Авакума Захова» А. Гуляшки, чеські «Тридцять випадків майора Земана».

які воювали проти червоної армії на Західній Україні<sup>18</sup>. Сформована у радянській метрополії (Москва, Ленінград) пам'ять про війни ХХ ст. активно поширювали в радянських республіках і засвоювали і в УРСР. Це мало значний вплив на колективну історичну пам'ять незалежної України.

Радянські стереотипи були реактуалізовані в пострадянській російській, частково і в українській пострадянській історичній пам'яті. І були більшою чи меншою мірою гібридизованими. Наприклад, із діаспорної (емігрантської) пам'яті в пострадянську українську культуру були реінкорпоровані позитивні уявлення про українських повстанців, які воюють з радянцями / росіянами за незалежність України<sup>19</sup>. Проте на українських телеекранах залишалися також радянські образи Другої світової війни як «великої вітчизняної» та її героїв (наприклад, завдяки фільмам на зразок «А зорі тут тихі» С. Ростоцького чи «В бій ідуть тільки старики» Л. Бикова).

Українська пострадянська пам'ять про війну розвивалася в різні періоди по-різному. Частково це залежало від політики пам'яті політичних еліт<sup>20</sup>. В одні періоди (президентство Леоніда Кравчука і Віктора Ющенка, Петра Порошенка і Володимира Зеленського) офіційна пам'ять про війну хоч часом балансувала між різними парадигмами, але загалом залишалася проукраїнською. Натомість у час правління Леоніда Кучми пам'ять дрейфувала від проросійського погляду до змішаного, або навіть проукраїнського (книга Л. Кучми «Україна – не Росія»), проте так і не стала повністю проукраїнською. Однак у часи президентства

<sup>18</sup> Їх у радянському дискурсі описували як бандерівців, нацистських союзників, українських буржуазних націоналістів і пов'язували як із прізвиськом вождя ОУН Степана Бандери, так і зі словами «бандит», «криміналіст». Ці стереотипи також поширювали через пропагандистські тексти Ярослава Галана чи Володимира Беляєва (ілюстрації до них, а також кінофільми «Шепіт», «Білий птах з чорною ознакою», «Дума про Ковпака»).

<sup>19</sup> У 1990–2000 рр. такі персонажі стали популярними у творах українських письменників: «Брати грому» Михайла Андрусика, «Вогненні стовпи» Романа Іваничука та в екранізаціях («Залізна сотня», «Нескорений» Олеся Янчука).

<sup>20</sup> Гриценко О.А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ, 2017.

Віктора Януковича влада майже відкрито протегувала російській моделі історичної пам'яті. Українська пострадянська політика пам'яті постійно хиталася між «війною» і «миром» із російською історичною пам'яттю, однак через свою різномірність залишалася відмінною від неї. Так виникла ідеологічна неінтергрованість, стратифікованість української історичної пам'яті про воєнні події минулого. Пострадянська українська пам'ять про війни ХХ ст. була роздвоєна на антирадянську (її опоненти називали антиросійською, а тому «реакційною», і націоналістичною) і прорадянську (її опоненти вважали так само реакційно-ретроградною, але проросійською), що стало наслідком ностальгії за СРСР. Це викликало також умовну регіоналізацію пам'яті в Україні: її західноукраїнський варіант протиставлявся східноукраїнському (як ближчому до радянського і російського), а україномовний варіант – русофонному. При цьому були також спроби певного примирення радянської і не-радянської парадигм пам'яті про війни. Зокрема частина українських інтелектуалів прагнула сформувати компромісний, змішаний варіант, котрий би примирив «національну» / націоналістичну / західноукраїнську, східноукраїнську, «інтернаціональну» пострадянську і «європейську» чи «космомолітичну» парадигму меморіалізації. Проте радянська / російська парадигма пам'яті залишалася дуже впливовою, особливо на рівні масової культури. Цьому сприяла спільність російського та українського інформаційного простору, що, за невеликими винятками, тривала аж до 2014 р., а в певних моментах – до 2022 р. В ефірі транслювали багато російських фільмів і телепередач, а частина українських кінофільмів, книг, газет і журналів була або репліками, або перекладами, або регіональними варіантами російських книжок, газет чи журналів (наприклад газета «Комсомольська правда в Україні»). Важливим каналом формування і просування радянської пам'яті був декларований у радянській Україні російсько-український білінгвізм, який залишився реальністю і в пострадянському часі.

Отже, гібридна війна пам'ятей в українському культурному просторі велася ще задовго до 2014 р., коли під час анексії Криму і вторгнення Росії на Донбас гібридна війна стала реальною мілітарною практикою. Медіа Російської Федерації і проросійські сили в Україні будували свій дискурс або на різкому протиставленні

різних парадигм української пам'яті (західноукраїнської, яку показували як деструктивну, «бандерівську» і русофобну, та східноукраїнської як конструктивної, «інтернаціональної», дружньої до Росії) з акцентом на прорадянській / проросійській. Іншою стратегією стало конструювання гібридних форм пам'яті, котрі маскували прорадянські чи проросійські наративи під українські або ж репрезентували їх як ліберальні, європейські, космополітичні.

Боротьба між різними типами історичної пам'яті провокувала різкі дискусії: наприклад, довкола Голодомору 1932–1933 рр. та постатей і рухів української історії середини ХХ ст. (Степана Бандери<sup>21</sup>, Романа Шухевича, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії). Війнами пам'ятей, що вилилася також і в публічне протистояння, стали події Помаранчевої революції 2004–2005 рр. і Революції гідності (Єврореволюції) 2013–2014 рр. Тоді різні пам'яті проявлялися в дискурсах представників проукраїнського Майдану і проросійського Антимайдану. Так українська пам'ять поповнилася, наприклад, образами «воїнів світла» / лицарів Небесної Сотні. І на це відреагувала російська пам'ять: у певних контекстах «Небесну Сотню» стали протиставляти російському «Безсмертному полку», первісно покликаному фіксувати пам'ять-міф «великої вітчизняної війни».

Гібридна війна Росії в Україні в 2014 р. підсилила протистояння проукраїнської і проросійської версій історичної та культурної пам'яті. На окупованих територіях України (Крим і Донбас) росіяни та проросійські організації почали формувати локальні варіанти російської пам'яті. Так виникли «нові історичні пам'яті» т.зв. луганської та донецької народних республік з акцентом на «георгіївських стрічках» як знаках «великої перемоги над фашизмом» та культами нових «героїв ДНР і ЛНР» («Гіві», «Моторола», Захарченко), а також образом «російського Криму» («зелені чоловічки» / «ввічливі люди»). Ця пам'ять обростала образами українців як антигероїв («окупанти», «укропи», «фашисти», «київська хунта» тощо). З українського боку, пам'ять про події 2014 р. і наступних років пов'язувалася з постатями героїв-кіборгів – захисників Донецького аеропорту, з трагічними подіями (оточенням і

<sup>21</sup> Страсті за Бандерою / упор.: Т. Амар, І. Балінський, Я. Грицак. Київ, 2010.



знищенням українських військових під Лловайськом і Дебальцевим) та з фігурами російських антигероїв («сепаратисти», «сепари», «колоради», «колорадські жуки»).

Уже в той час кожна зі сторін намагалася зафіксувати в культурній пам'яті іншу – як ініціатора воєнних злочинів. Звідси і публікація українських та російських (виданих, зокрема, під маскою ОБСЄ) «білих книг» про події на Донбасі, що також стали знаряддями у війні пам'ятей та уявлень. Натомість для світових медіа ця війна асоціювалася, зокрема, із жертвами літака малайзійських авіаліній (Boeing 777, Malaysia Airlines Flight 17), збитого російським зенітно-ракетним комплексом «Бук» біля Донецька 17 липня 2014 р. Однак згодом протистояння пам'ятей, зрештою, стало на певний час «замороженим», як і війна на Сході України. У певний момент інтелектуали почали задавати питання, чи гібридна війна на Донбасі може закінчитися російсько-українським миром<sup>22</sup>. Згодом окремі українські політики та бізнесмени також почали просувати ідею забуття війни, витіснення травматичної пам'яті на тлі українсько-російського примирення<sup>23</sup>. Однак війна пам'ятей продовжувалася. Це проявилось і в російських шкільних підручниках, які далі трактували історію України в неокolonіальному стилі і готували читачів не до миру, а до війни.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. породило новий етап протистояння колективних свідомостей та історичних пам'ятей. Для українського дискурсу визначення цієї події були однозначні: «російська агресія» і «війна». Натомість у російських медіа інвазія була проголошена «спеціальною військовою операцією з денацифікації та демілітаризації України». Періодично в російському суспільстві висували вимоги змінити цю словесну етикетку на інші концепти: «контртерористична операція», навіть повноцінна «війна». Однак на офіційному рівні цього наразі не відбулося. Сам концепт «війна» щодо

<sup>22</sup> Arjakovsky A. Russia / Ukraine: From War to Peace? (2013–2015) / transl. by Jerry Ryan, Lucy Collard and Stefanie Hugh-Donovan. Paris, 2015.

<sup>23</sup> Цю думку стали розповсюджувати й західні медіа, цитуючи в 2019 р. українського олігарха Ігоря Коломойського. Див.: Troianovski A. A Ukrainian Billionaire Fought Russia. Now He's Ready to Embrace It. URL: <https://www.nytimes.com/2019/11/13/world/europe/ukraine-igor-kolomoisky-russia.html> (доступ: 11.02.2023).

російського-українського конфлікту в російському публічному дискурсі наразі залишається табу. Очевидно, ідеться про те, щоби в пам'яті росіян не змінювати канонічного ряду категорій від «контртерористичних операцій на території Північно-Кавказького регіону на початку 2000-х» до «спеціальних завдань на території Сирійської Арабської республіки» у 2015 р.

Приводом для російсько-української війни стала інкорпорація в колективну пам'ять росіян упродовж 2014–2022 рр. уявлень про «українських неонацистів та націоналістів», «незаконний переворот у Києві 2014 р.» та «київський режим», «геноцид росіян на Донбасі», «мілітаризацію України країнами НАТО»; про «агресивний Захід (Європу та США)» і «загрозу створення ядерної бомби в Україні» та про «штучність» української державності й українців як народу загалом. На неофіційному рівні йшлося також про розповсюдження негативного стереотипу українця як (поганого) «хохла» і України як «Хохландії» (країни хохлів), а також конструювання уявлень про «добрих малоросів» і «добро Малоросію» поряд із «Новоросією».

Зі свого боку, українці побачили в агресії «напад Путіна», «рашизм» і «рашистів» (аналогія з «фашистами»), «путіністів» (від імені нинішнього президента РФ В. Путіна), «пушкіністів» (від імені російського поета XIX ст. О. Пушкіна). Як наслідок, російські війська в українському дискурсі почали зображати сукупністю дегуманізованих («свино-собаки») чи негативно етнографізованих («лаптеногі») гібридних істот, а також літературних монстрів («орки», «гобліни»). Росію стали сприймати як «мордор», її керівників – як «сауронів» (за асоціацією з «Володарем перстенів» Джона Руел Толкієна) або «волдемортів» (за аналогією з «Гаррі Поттером» Джоан Ровлінг).

Війна стала також і війною візуальної символіки. З одного боку, ішлося про російські розпізнавальні знаки у вигляді спеціальних символів (Z, O, V, X, A), нанесених на військову техніку. Одні вважали їх умовними латинськими знаками, що диференціювали російські сили з Білорусі, «східні» війська Росії, чеченські загони, бійців армії Вагнера тощо. Але згодом російські медіа заговорили про відновлення староцерковнослов'янської писемної культури (Z – як давня літера «зело», V – як «іжиця»), що мало нібито підкреслювати російські культурні цінності як втілення

слов'янської традиції. Так чи так, літера Z, поряд із георгіївською стрічкою і слоганами «Своїх не кидаємо» («Своих не бросаем»), «За перемогу» («За победу»), стала для російського нарративу основним військовим кодом, банальним, а тому небезпечним інструментом впливу на пам'ять і свідомість росіян. Вона також фігурує поряд із зображеннями нових «героїв спецоперації» – російських військових, які загинули на території України. З українського боку, в російських візуальних символах вбачають, навпаки, розпізнавальні знаки військ нацистської Німеччини, аналог гітлерівських «рун Зігфріда» (емблематика СС).

Натомість одним із розпізнавальних знаків українського війська став знак хреста, котрий інтерпретували як релігійний символ. У російських медіа ці знаки, як і хрести на німецьких танках «Леопард», стали витлумачувати як нагадування про німецький нацизм Другої світової війни (невипадково в дискурсі частини представників російської влади німці, як і у радянській мас-культурі, зображені «фріцами»). Водночас в українському суспільному дискурсі (особливо у мас-медіа та в соціальних мережах) іде орфографічна війна з Росією і її політиками. Вона, зокрема, виражена в написанні назви країни та імен її політичних лідерів з малої, а не з великої літери. Іде також віртуальна боротьба за саму назву «Росія» й етнонім «росіяни». У частині українських нарративів росіян репрезентовано ретроспективно як «московитів», а саму країну – як «Московію» (західна назва нинішньої Росії і її жителів до XVIII ст). Натомість назви «Росія» і «росіяни» фігурують як «викрадені» етноніми, колишні самоназви нинішніх українців. Узагалі за 2022–2024 рр. у відповідь на агресію РФ українці прагнули витіснити з пам'яті, мовного вжитку і повсякденного життя пов'язані з Росією назви: колишня «московська ковбаса» стала «столичною», або «чернігівською», «російський» сир – «сметанковим», «бородінський» хліб – «трипільським»<sup>24</sup>.

Українська пам'ять про війну за 2022–2024 рр. зафіксована в рецепції знакових подій, понять і слів, речей і постатей. Упродовж цього часу вони змінювалися: повітряні тривоги, укриття,

<sup>24</sup> Семенець Ю. «Ковбаса “московська” пішла вслід за кораблем», – кажуть покупцям чернігівські продавці. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107271/kovbasa-moskovska-pishla-vslid-za-korablem-kazhut-pokupstjam-chernihivski-prodavtsi/> (доступ: 06.10.2024).

мобілізація, блокпости, заборона виїзду чоловіків за кордон, масова поява біженців, «мітки» і вистежування російських агентів / колаборантів / наводчиків на військові об'єкти, ракетні обстріли (спочатку військових об'єктів, потім – цивільної інфраструктури), і, як наслідок, знеструмлення і блекаут, а також знищення тисяч цивільних будинків, культурних пам'яток України.

Важливим елементом пам'яті про війну стала згадка про російські воєнні злочини (наприклад, геноцид у Бучі, Гостомелі, Ірпені), про масові поховання в Маріуполі. Росія використала, як претекст до війни, симулякр «геноциду росіян і російськомовних на Донбасі». Натомість Україна намагається закріпити у світовій пам'яті історичний та географічний ланцюг російських воєнних злочинів: Чечня 1999–2009 рр. – Україна 2014 р. – Сирія 2015 р. – Україна 2022 р.

Окремим сюжетом пам'яті про війну є зброя: з одного боку – російські ракети (зокрема «Калібр» і «Кинджал», Х-22 «Буря», балістична ракета «Орешнік») та іранські дрони («Шахед»), з іншого – турецький «Байрактар», американські «Джавелін» і «Стінгер», згодом системи NASAMS і HIMARS, ракетні комплекси ATACMS і Storm Shadow, німецькі танки «Leopard» та ін.

Ще один напрямок пам'яті – образ українського героїзму й мужності під час облоги («Азовсталь»). Функціювала також і пам'ять тріумфу, звільнення частини окупованих територій (зокрема Херсона, що асоціювався з кавунами). Серед знакових постатей цієї пам'яті – Президент України Володимир Зеленський, Головнокомандувач Збройних Сил України Валерій Залужний, а певний час – також колишній радник Офісу Президента Олексій Арестович. З'явився також образ героя-тварини – «найхоробріший військовий пес Патрон». Війна спричинила появу нових мовних формул-слоганів: *Скажи «паляниця»* – як диференціація української та російської мови; *Доброго вечора, ми з України*; *Все буде Україна* – як синонім фрази *Все буде добре!* та ін.

Складнішою для суспільної пам'яті стала поява нових героїв, починаючи ще з «кіборгів» – захисників Донецького аеропорту 2014-2015 рр. Тут «пам'ять героїчна» зіштовхується з «пам'яттю трагічною». З одного боку, ідеться про військових, які здійснювали подвиги (узагальнений образ героїчного пілота як «Привид Києва»), повернулися з бою живими (у пам'яті: «повернувся зі

щитом»), з іншого – про тих, хто загинув у війні (у пам'яті: «повернувся на щиті»). З ними пов'язані нові місця пам'яті – щораз то чисельніші військові кладовища, що свідчить про масштаби жертв (наприклад, реактивоване Марсове поле поряд із Личаківським кладовищем у Львові). З іншого боку, триває російсько-українська війна пам'ятників і топонімів. На окупованій росіянами українській території ліквідують пам'ятники і пам'ятні знаки, пов'язані з українською історією (дискусійною для росіян залишається навіть постать Тараса Шевченка; вони усувають українську символіку з публічних місць; змінюють українське написання топонімів російським). У російському середовищі циркулюють думки про необхідність перейменування окупованих українських міст, повернення їм радянських назв (Луганськ як Ворошиловоград)<sup>25</sup>. Бажання «стерти» українські символи й топоніми зі зайнятих російськими військами територій – це, певним чином, дзеркальна відповідь на українську дерадянізацію міст і сіл. А в Україні демонтують пам'ятники російським діячам, перейменовують вулиці і площі, названі на честь відомих росіян. Ця війна перетворюється також у війну літератур та культур: частина українців вимагає повністю усунути з узусу російську мову, не читати російської класики (творів Пушкіна, Толстого, Достоевського – умовного «Толстоевського») та загалом російських книжок. В окупованих же Росією регіонах із бібліотек вилучають «екстремістські» книжки українських авторів – тексти, які, зокрема, є носіями української історичної пам'яті.

Поки війна не закінчилася, пам'ять про неї також не завершена і наразі фрагментована та внутрішньо диференційована й динамічна. Зокрема від 2014 р. була помітна диференціація між вихідцями з Криму, Сходу України та жителями Західної України. Згодом ця різниця частково зникла, але уявлення про антиросійську, «бандерівську» Західну Україну і проросійський Схід України далі функціують у колективній пам'яті. Їх транслювали навіть окремі українські політики. Проте 2022 р. змінив цю тенденцію: тепер носіїв «західної» і «східної» української парадигм пам'яті стали трактувати жертвами однієї війни, і їхні страхи та

<sup>25</sup> Водночас роман Сергія Жадана «Ворошиловоград» став важливим елементом просування модерної української культурної пам'яті в міжнародному літературному дискурсі на тлі російської агресії.

уявлення про цю війну також подають як спільні. Відповідно взаємне сприймання трансформувалося від недовіри до позитивної або нейтральної рецепції. Це відображення загальних тенденцій розвитку української культурної та історичної пам'яті, з одного боку, на прагнення до їх примирення і формування загальнонаціональної пам'яті, з іншого – регіоналізація і протиставлення різних видів меморіалізації. Зрештою, ця пам'ять є ще не закінченою, динамічною, нестійкою сукупністю різних структур.

Пам'ять про сучасну війну в Україні можна поділити на кілька зон. Перша – пам'ять тих, хто пережив чи переживає повномасштабні бойові дії в Центрі, на Сході, Півдні України. Вона має також кілька варіантів: пам'ять військових, які безпосередньо воюють; цивільних, які стали свідками боїв і воєнних злочинів; пам'ять тих, хто став біженцем / мігрантом; пам'ять тих, хто залишився, тих, хто пережив російську окупацію або полон (серед військових), і тих, хто постійно перебував на території, яку контролювала Україна. Пам'ять про війну також стратифікована гендерно і за віком. Це пам'ять жінок, чоловіків і дітей. З іншого боку, це пам'ять політиків і письменників, науковців, духовенства, військових і енергетиків (які відновлювали знищену російськими ударами інфраструктуру), пам'ять жителів міст, містечок і сіл.

Ця пам'ять відрізняється територіально: воєнна пам'ять жителів Західної України є, певною мірою, «холоднішою» і дещо віддаленою від війни. Ця пам'ять містить образи ракетних обстрілів, повітряних тривог та жертв серед військових (і церемонії їх поховань), а також культурне / книжне відображення війни, її руйнувань та жертв. Не частою тут є меморіалізація цивільних жертв війни; наприклад, родини Базилевичів, четверо представниць якої (мати Євгенія і троє дочок Ярина, Дарія та Емілія) загинули від уламків російської ракети у Львові на вулиці Євгена Коновальця, або ж загибель Олени Кулик та її трьох дітей Кирила, Демида та Уляни у Кривому Розі осінню того ж 2024 р. Зокрема похорон родини Базилевичів зі знаковими чотирма білими хрестами став утриваленням пам'яті про безпощадність і злочинність агресії<sup>26</sup>.

<sup>26</sup> Карнаух Н. Загинули через російський обстріл. У Львові попросилися із родиною Базилевичів. URL: <https://suspilne.media/lviv/830469-zagynuli-cerez-rosijskij-obstril-u-lvovi-poprosalisa-iz-rodinou-bazilevic/> (доступ: 10.11.2024).

У «гарячій» пам'яті українських військових на лінії фронту війна – це образ реальних боїв, зброї, конкретних ворогів, пам'ять про життя, але також і про обставини загибелі інших військових і цивільних поруч. «Пам'ять фронту» значною мірою інша, ніж «пам'ять тилу». З іншого боку, «пам'ять окупації» українських територій – це пам'ять про російських солдатів та їхню владу, про колаборантів, про дезорієнтоване населення, руйнування, мародерство, вбивства, загрозу смерті, евакуацію, а також про дуже важкі матеріальні умови (відсутність світла, газу, води, харчів). Усі ці різновиди наразі залишаються, радше, у нестабільних глибинних структурах колективної пам'яті, а не на поверхні культури чи літератури<sup>27</sup>.

Проблемними залишаються спроби белетризувати пам'ять про війну. Спочатку такі наміри були трактовані як морально неприйнятна кон'юнктура, і від них відмовлялися, бо автори не були свідками подій. Однак згодом з'явилися навіть пригодницькі книги про збройне протистояння<sup>28</sup>. Рідкісною в публікаціях наразі є (часто песимістична) «пам'ять фронту» («пам'ять втрат»), бо вона дисонує з оптимістичною «пам'яттю тилу» («пам'ять перемог»). Попри все, будь-яка пам'ять про незакінчену війну є наразі все ще мозаїчною і частково «закритою», хоч у ній, як і в інших воєнних пам'ятях, вже формуються зони «постпам'яті».

Сприймання російсько-української війни Росією, починаючи від 2022 р., виразне і водночас не дуже виразне з різних причин (зокрема через тоталітарний контроль над суспільною думкою). З одного боку, російська державна пропаганда формує

<sup>27</sup> Однак частково вони відрефлектовані навіть через призму наукового мислення, як у щоденникових записах та «Думках з підвалу» київського історика Владислава Верстюка (2022) з Гостомеля і Ворзеля чи в роздумах Валерія Смоля «Історик і війна» (2022), у дослідженнях першого року протистояння «Над прірвою. 200 днів російської війни» В. Горбуліна і В. Бадрака (2023). У публікаціях цих та інших споминів, щоденників, інтерв'ю, котрі формують загальну картину агресії 24 лютого 2022 р., а також у документальному фільмі «Рік» Дмитра Комарова (2023), зафіксовані образи «незламних» українських чоловіків та жінок. Натомість дискурс щомісячних публічних виступів Президента України Володимира Зеленського впродовж війни меморіалізує хроніку її подій.

<sup>28</sup> На зразок текстів Андрія Кокотюхи. Частина візуальних текстів, зокрема М. Ромма «Звичайний фашизм» (1965), почала формувати в культурній пам'яті українців образ ворога-агресора.

образ героїзму російських військ у боротьбі з «неонацистами», як у книзі «Червоні лінії» (2022) Івана Соловйова «про героїв спецоперації в Україні» (її обкладинка прикрашена символом Z). Значна частина росіян, які не перебували в зоні бойових дій, бачать війну парадоксально: і як реальну загрозу, від якої треба ховатися, втікати, і як щось абстрактне, віддалене, побачене в мас-медіа. Альтернативну візію пам'яті росіян пропонують українські медіа. В одних випадках, вони описують її саркастично як пам'ять «чмобіків» («частково мобілізованих» росіян), яких родина посилає на смерть, аби отримати матеріальну компенсацію і купити нове російське авто «лада-гранта»<sup>29</sup>. В інших випадках, навпаки, йдеться про пам'ять випущених на волю бандитів, які не мають достатньої мотивації, займаються мародерством, вчиняють воєнні злочини. Водночас в інтерв'ю полонених росіян для українських медіа їхня пам'ять виглядає пам'яттю жертв «Z-пропаганди», які не орієнтуються в ситуації і механічно виконують накази<sup>30</sup>. Однак для більшості росіян «спецоперація в Україні» довгий час була «[територіально] близькою, але [ментально] далекою, віддаленою війною», щонайменше до Курської операції Збройних Сил України 2024 р. та українських дронівих і ракетних атак углиб Росії.

Загалом же кожна пам'ять про війну і війна різних типів пам'яті всередині цієї воєнної пам'яті – приклад антиномій, закладених у суспільному сприйманні воєнних подій, які самі собою є неоднозначними. Війну часто сприймають як героїчний чин, який мобілізує суспільство. І водночас вона є трагедією, що руйнує соціум, деформує, травмує або й повністю спустошує

<sup>29</sup> Бережанський І. На новій «ладі» – до сина на кладовище: росіянам показали «плюси» від загибелі дітей на війні з Україною. URL: <https://tsn.ua/ato/na-noviy-ladi-do-sina-na-kladovische-rosiyanam-pokazali-plyusi-vid-zagibeli-ditey-na-viyni-z-ukrayinoyu-2113738.html> (доступ: 06.10.2024).

<sup>30</sup> «Стояти в обороні і все»: ексклюзивне інтерв'ю осліплого в бою полоненого росіянина. URL: <https://lviv.media/viyna/57011-stoyati-v-oboroni-i-vse-eksklyuzivne-intervyu-osliplogo-u-boyu-polononogo-rosiyanina/> (доступ: 19.02.2023). Інша справа, що такі інтерв'ю не завжди є виявом реальної пам'яті про війну. Той же військовополонений, вернувшись у Росію, може оприлюднювати протилежну версію подій та їхніх оцінок. При цьому «правдивість» обох версій може бути відносною.



індивідуальні людські пам'яті. Вона може мати різні форми, проходити під різними гаслами, з використанням різної стратегії і тактики, бути справедливою чи несправедливою, але в її основі лежить знищення одного соціуму іншим (з одного боку) і захист від цього знищення (з іншого). Кожна пам'ять про війну є різною, бо на поверхневому рівні репрезентує, як правило, кардинально протилежні погляди з різних боків фронту та з різних культурних традицій. Проте на глибинному рівні вона прямо чи опосередковано фіксує одне й теж: руйнування, смерть і страждання одних людей чи спільнот, спричинені, як правило, дуже простими і водночас страшними діями інших людей чи спільнот. Водночас така пам'ять, як і сама війна, збирає і трансформує велику кількість подій, дій, реакцій / емоцій цілого соціуму, втягнутого в збройний конфлікт. Це робить пам'ять про війну різновидом драми, якою є й сама ситуація людини серед воєнних умов. Вона також сповнена суперечностей, а також уявлень про щоденність і банальність зла, про яку говорила ще Ханна Арендт на процесі Айхмана в Єрусалимі. Ця банальність відчутна у всіх подіях російсько-української війни<sup>31</sup>. Її видно і в небезпечній простоті російської пропаганди, яка її живить<sup>32</sup>, і в мілітаризованій пам'яті російського суспільства. Пам'ять про війну починає ілюструвати навіть «банальність банальності» воєнного зла, його повсякденність. Цю тезу ілюструвала ще від 2013 р. картина Бенксі (Banksy), який у 2022 р. інкогніто відвідав Україну і залишив сім муралів на зруйнованих стінах українських міст, зокрема символічний образ малого хлопчика, який перекидає великого дзюдоїста, схожого на Путіна. Ця картина, як і інші, стала частиною пам'яті про російсько-українську війну<sup>33</sup>.

<sup>31</sup> Forozish Ali Omar. The Banality of Evil, the Ukraine War and Russia's Strategic Goals. URL: <https://www.fairobserver.com/world-news/the-banality-of-evil-the-ukraine-war-and-russias-strategic-goals/> (доступ: 06.10.2024).

<sup>32</sup> Khrebtan-Hörhager J. and Pyatovskaya E. The Banality of Putin's Propaganda: A Dangerous déjà vu. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/09/26/the-banality-of-putin-propaganda-a-dangerous-deja-vu/> (доступ: 06.10.2024); Khrebtan-Hörhager J. and Pyatovskaya E. "The Banality of World War "Z"". URL: <https://www.europenowjournal.org/2022/12/07/the-banality-of-world-war-z/> (доступ: 06.10.2024).

<sup>33</sup> Banksy. The Banality of the Banality of Evil, 2013. URL: <https://banksyexplained.com/the-banality-of-the-banality-of-evil-2013/> (доступ: 06.10.2024).

Приклад української історичної пам'яті під час російсько-української війни 2014–2024 рр. показує, що навіть мілітаризована пам'ять може стати чинником суспільної консолідації та миру. І навпаки, мирна, пацифістська пам'ять може стати зброєю або, щонайменше, чинником опору агресорові. Усе залежить від суспільства, епохи і кінцевих намірів тих, хто таку пам'ять формує і використовує.

## II. Герої російсько-української війни в колективній пам'яті

Ірина Орлевич

За визначенням, що його подає словник, національний герой (англ. *National hero*, нім. *Nationalheld*) – це реальна або міфічна особа, діяльність якої принесла славу, велич чи благо нації. Це особа, з якою ототожнюють націю і яка є складовою її політично-історичного міфу. Фактично, це поняття близьке до поняття «національна персоніфікація», тобто уособлення нації, представлене в алегоричному образі, у персонажах історичних чи фольклорних сюжетів, творах літератури, кіномистецтва тощо. Зазвичай такий герой наділений характерними рисами нації, яку він уособлює.

Відомі в історіографії підходи до феномена героя доводять, що і примордіалісти<sup>1</sup>, і модерністи<sup>2</sup> сприймають його однаково – як щось дане, але оцінюють із протилежних позицій. Примордіалісти стверджують, що герой асоціюється з національною традицією, національною ідентичністю, слугує важливим зразком для патріотичного виховання, а тому потребує поглибленого дослідження; модерністи здебільшого підходять до цього феномена як до певного конструкта, який свідомо створений лідерами націоналістичного руху задля використання як інструментарію, а отже, має бути деконструйований. Саме деконструкція образу героїв, яких активно використовували і використовують, зокрема, в політичній боротьбі, є, на думку історика Володимира Склокіна, домінантним напрямком у сучасних соціальних науках<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Примордіалісти (англ. *primordial* «первісний») обстоюють первинну даність, споконвічність націй і їхніх атрибутів, зокрема пам'яті, традиції та ідентичності.

<sup>2</sup> Модерністи (конструктивісти) вважають, що нації, національні ідентичності є створеними, сконструйованими (переважно в модерну добу).

<sup>3</sup> Міжнародний форум «Герої та антигерої у європейській політичній та історіографічній традиції»; 4–5 жовтня 2012 р. Київ, 4 жовтня 2012 р. Публічна дискусія «Пошук героїв у національних традиціях».

Формування героїчного пантеону, реактуалізація питання про національних героїв та ротація їхніх списків є ознакою того, що відбувається процес формування нації, або що він ще не завершився, або знову відновлений у зв'язку з новими політичними обставинами, які вимагають переукладання кордонів національної спільноти та її ідентичності<sup>4</sup>. Такими «новими політичними обставинами» для української нації стала російсько-українська війна. Вона актуалізувала переосмислення можливостей використання потенціалу героїчного у формуванні патріотичної свідомості громадян, національної ідентичності українців, конструювання образу героя як прикладу для наслідування. Повномасштабне вторгнення Росії стало подією, яка залишиться в пам'яті всіх українців і в перспективі сприятиме появі єдиної історичної пам'яті, що, своєю чергою, впливатиме на ідентичність українців та їхню політичну поведінку.

Сучасна війна – це боротьба не лише за державну незалежність, а й за ідентичність, самобутність та власну історію. Звідси й актуальність орієнтації на героя і героїчні сторінки минулого, котрі б слугували моделлю такої боротьби, взірцем самопожертви аж до готовності віддати життя за долю Батьківщини. Необхідність суспільної консолідації зумовлює появу історичних міфів та пантеону національних героїв, спричинює героїзацію певних історичних осіб, домінування легендарного над реальними історичними фактами. Із позицій історичного об'єктивізму, це призводить до того, що патріотичне мислення стає мисленням міфологічним<sup>5</sup>.

У XXI ст. українці увійшли народом із «розколеною» історичною пам'яттю. До цього спричинилися живучі світоглядні стереотипи з минулого («малоросійські», «східнослов'янські», «радянські»), трансляція сформованої відповідним чином історичної пам'яті

Стенограма: Частина 1. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/514-%20mizhnarodnyi-forum-heroi-ta-antyheroi-u-ievropeiskii-politychnii-ta-%20istoriohrafichnii-tradytsii-4-5-zhovtnia-2012-r-kyiv-4-zhovtnia-2012-r-%20publichna-dyskusiia-poshuk-heroiu-u-natsionalnykh-tradytsiiakh-stenohrama-%20chastyna-1> (доступ: 07.10.2024).

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Кротюк В.А. Феномен героїзму в контексті патріотичного виховання. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2020. Вип. 4 (47). С. 59.

шляхом ідеологічної «обробки» за часів СРСР від старшого покоління до молодшого; постійне й продумане ретранслявання імперської модернізованої міфології (завдяки численним каналам – від популярних телесеріалів про «російську доблесть» до топоніміки українських міст і сіл), що досі уславлює діячів та події імперських і тоталітарних часів; брак продуманої політики української влади з її реверансами до російськомовного населення східних і південних теренів України, котре досі сприймає міфологему «спільної українсько-російської історії дорадянського і радянського періоду» як даність; збереження високих адміністративних посад на кафедрах багатьох вишів (особливо на сході й півдні держави) працівників із виразно пострадянським мисленням, які далі тиражують міфи й ідеологічні кліше за активної підтримки різноманітних структур Російської Федерації; безпрецедентне за масштабами системне фізичне винищення упродовж радянської доби найбільш активних, найбільш незалежних представників українського народу тощо<sup>6</sup>.

Суттєвою є й відмінність у ставленні мешканців різних регіонів країни до історичних героїв і антигероїв. Згідно із соціологічними дослідженнями, перші позиції серед національних лідерів у Львові посіли Віктор Ющенко (24,4 %), Богдан Хмельницький (18,2 %) та Михайло Грушевський (17 %), а серед антигероїв – Леонід Кучма (29,7 %) і Йосип Сталін (24 %). Натомість у Донецьку беззаперечним лідером серед позитивних героїв також є Богдан Хмельницький (30,6 %), проте другим іде Віктор Янукович (17,1 %); антигероями донеччани назвали Віктора Ющенка (23 %) та Юлію Тимошенко (19,5 %). Такий високий відсоток у сучасних політичних діячів можна пояснити тим, що опитування проводили під час Помаранчевої революції. У переліку десяти національних героїв львів'яни вказали двох представників західного регіону – В'ячеслава Чорновола і Степана Бандеру, а в Донецьку до цього списку зарахували лише одну особу, пов'язану з цим регіоном, – Віктора Януковича<sup>7</sup>.

<sup>6</sup> Нагорна Л. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / авт.: Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД, 2013. С. 213. URL: [https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/culture\\_of\\_historical\\_memory\\_163.pdf](https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/culture_of_historical_memory_163.pdf) (доступ: 05.10.2024).

<sup>7</sup> Там само.

Пошуки національного героя, який би об'єднав усю Україну, тривали ще до російсько-української війни. Значну роль у цьому відігравали передовсім мас-медіа. Йдеться, зокрема, про телевізійний проєкт 2007–2008 рр. «Великі українці», який поєднав ток-шоу з інтерактивним опитуванням телеглядачів (а в міжпрограми період – усіх громадян України) щодо місця видатних державних, політичних, військових, релігійних діячів, письменників, учених, спортсменів, інших відомих персоналій у національній і світовій історії. Перше місце посів князь Ярослав Мудрий, друге – лікар Микола Амосов, третє – Степан Бандера, четверте – Тарас Шевченко, п'яте – Богдан Хмельницький. Шоу закінчилося великим скандалом: один із лідерів Партії регіонів (і, додамо, у минулому фаховий історик) Дмитро Табачник купив близько 600 000 голосів, аби перешкодити перемозі Степана Бандери і вивести на перші два місця історичні постаті, котрі з-поміж усіх фіналістів найкраще відображали уподобання російськомовного населення України – київського князя Ярослава Мудрого та київського хірурга Миколу Амосова. Гучність цього скандалу, однак, була перекрита набагато цікавішим результатом півфінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та радянську імперські спадщини в Україні. Дискусія навколо «великих українців» засвідчила формування нового історичного канону. Високу вірогідність такого припущення опосередковано доводить зіставлення з результатами аналогічного телепроєкту «Имя России», що тривав фактично в той же час: жоден із фіналістів українського шоу не потрапив до російських списків і навпаки. Що більше: таку ж тенденцію виявили проведені майже одночасно соціологічні дослідження в Україні і в Росії<sup>8</sup>. Як влучно висловився історик Ярослав Грицак, понад двадцять років існування незалежної України та її історичної політики, з усіма непослідовностями і суперечностями, привели до «цивілізованого розлучення» історичних пам'ятей українського та російського суспільств<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. С. 245. URL: [https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/culture\\_of\\_historical\\_memory\\_163.pdf](https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/culture_of_historical_memory_163.pdf) (доступ: 01.10.2024).

<sup>9</sup> Там само. С. 246.

Війни переорієнтовують погляд суспільства з мирних героїв на тих, хто боровся за незалежність своєї Батьківщини, мужньо відстоював її на полі бою, віддавав за неї своє життя. Лише такий герой у час війни здатний бути прикладом для наслідування, виступати мобілізаційним чинником для народу в боротьбі за власну державну та національну незалежність.

Визнання особливо значущої ролі особи в долі країни відбувається також на офіційному, загальнодержавному рівні шляхом присвоєння звання Герой України. Його надають громадянам України за визначний героїський вчинок або видатне трудове досягнення. Разом із цією найвищою державною відзнакою вручають орден «Золота Зірка» (за героїзм) або орден Держави (за трудові здобутки). Першим Героєм України із врученням йому ордена Держави є академік Борис Патон (26 листопада 1998 р.).

Непростою для інтерпретації постаттю, що претендує на першість у пантеоні національних героїв незалежної України, є Степан Бандера – український політичний діяч, один із чільних ідеологів, практиків і теоретиків Українського націоналістичного руху ХХ ст., після розколу Організації українських націоналістів – голова Проводу ОУН(б)<sup>10</sup>. Феномен Бандери полягає в тому, що він став символом ще за життя. Його гідна поведінка

<sup>10</sup> Степан Бандера разом із Миколою Лебедем організував убивство міністра внутрішніх справ міжвоєнної Польщі Броніслава Перацького (за проведення політики пацифікації) та співробітника ІНВ ОДПУ Олексія Майлова (за спланований Голодомор на українських землях 1932–1933 рр.). У червні 1941 р. з ініціативи ОУН(б) створено Український національний комітет, до якого ввійшли представники різних політичних сил, окрім ОУН(м). Степан Бандера і Ярослав Стецько були авторами Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. Саме за його проголошення німецька влада заарештувала Бандеру 5 липня 1941 р., спершу встановивши домашній арешт, а згодом, 15 вересня 1941 р., ув'язнивши в Берлінській тюрмі. Від початку 1942 р. до серпня 1944 р. очільник ОУН(б) перебував у концтаборі Заксенгаузен, у бункері «Целленбау». У вересні 1944 р. його звільнили, запропонувавши участь у керівництві антирадянським збройним рухом у тилу червоної армії, однак він відмовився. Представники ОУН(б) та створеної нею УПА тоді проводили переговори з німцями, а деякі підрозділи УПА водночас воювали з нацистами. За таємним розпорядженням радянського уряду, Степана Бандеру було вбито 15 жовтня 1959 р. у Мюнхені (атентат здійснив радянський агент КДБ Богдан Сташинський).

під час судового процесу у справі атентату на Перацького перетворила молоду людину з активною політичною позицією на народного героя вже наприкінці 1930-х рр. Бандеру прославляють у народних піснях (сьогодні відомо принаймні кілька десятків таких творів)<sup>11</sup>.

У незалежній Україні Степан Бандера постає у двох іпостасях: як реальна історична особа – діяч Українського націоналістичного руху, провідник ОУН, на яку змушені були зважати потужні сили тогочасної Європи, і як міфічний герой, символ боротьби за українську незалежність, деталі біографії якого відходять на другий план порівняно з однозначним сприйняттям його як героя. Як слушно зазначив історик А. Портнов, ім'я Бандери вже втратило зв'язок із конкретною особою, ставши одним з окреслень української ідентичності, знаком власної ідентичності для великого кола патріотів<sup>12</sup>.

Помітну роль у глорифікації Бандери зіграла й негативна пропаганда щодо нього в СРСР, а згодом і в Російській Федерації. Іменування всіх, хто ставав на захист власних національних інтересів, «бандерівцями» прирекло цю історичну постать на неминучу канонізацію в націоналістичному середовищі<sup>13</sup>. Для сучасної Росії Бандера є символом усього негативного, що нібито було в українській історії, її головним антигероєм. І цей образ «страшного Бандери» Росія дуже активно експортує по світі. У такому контексті необхідно підкреслити, що надзвичайно важливе завдання українських істориків, медіа, політиків – спростовувати «чорну легенду» про Бандеру як «зрадника і колаборанта». Адже дискредитація його імені означає також дискредитацію всього Українського визвольного руху, мети і результатів його боротьби<sup>14</sup>.

<sup>11</sup> В'ятрович В. Росія дискредитує не тільки Бандеру, а й увесь український визвольний рух (04.01.2022, 09:45). URL: <https://spravdi.gov.ua/rosiya-dyskredytuye-ne-tilky-banderu-a-j-uves-ukrayinskyj-vyzvolnyj-ruh-a-vidtak-i-vsyu-ukrayinu-vyatrovych/> (доступ: 03.10.2024).

<sup>12</sup> Грицик К., Бабюк Л. Проблеми рецепції постаті Степана Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі. *Acta studiosa historica*, 2014. URL: <https://testdspace.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/adela11c-7f85-4dc7-a8de-a019ef2802a4/content> (доступ: 02.10.2024).

<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> В'ятрович В. Росія дискредитує не тільки Бандеру, а й увесь український визвольний рух (04.01.2022, 09:45). URL: <https://spravdi.gov.ua/rosiya->



Російська пропаганда все ще не дає Бандері стати об'єктом суто наукових історичних студій, постійно екстраполюючи його ім'я на українську сучасність. Проте, назвавши бандерівцями всіх, хто вийшов на Майдан 2014 р., а потім зі зброєю в руках пішов захищати Україну на східних її рубежах, російські пропагандисти несподівано досягли протилежного ефекту. Люди захотіли приміряти на себе «бандерівський однострій»<sup>15</sup>. Бандеру почали асоціювати з нинішньою боротьбою України за свободу, і ставлення до нього різко змінилося на краще: за даними групи «Рейтинг», у 2012 р. позитивно до цього діяча ставилися 22 % українців, у 2022 р. – 74 %<sup>16</sup>.

При тому, що у 2021 р. цей показник був значно нижчим. Так, згідно з опитуваннями, які провів фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, у 2021 р. діяльність Степана Бандери як позитивну для України оцінили 32 % громадян і стільки ж – як негативну. Ще 21 % респондентів назвав діяльність очільника Українського націоналістичного руху і позитивною, і негативною водночас. Показово також, що молодь більше схильна вбачати у Бандері діяча, який має значні заслуги перед Україною.

Якщо ж розглянути ці показники в регіональному вимірі, то виявимо, що «позитивне ставлення переважає у західному регіоні (70 %). У центральному регіоні 27 % вважають його діяльність позитивною, 27 % негативною, ще 27 % – настільки позитивною, як і негативною. Негативне ставлення переважає в південному і східному регіонах, де діяльність Степана Бандери вважають негативною для України (54 % та 48 % відповідно), а позитивною – по 11 % в обох регіонах. Істотна частка мешканців Півдня та Сходу вважає діяльність Бандери настільки позитивною, як і негативною (15 % та 25 % відповідно)»<sup>17</sup>.

---

dyskredytye-ne-tilky-banderu-a-j-uves-ukrayinskyj-vyzvolnyj-ruh-a-vidtak-i-vsyu-ukrayinu-vyatrovych/ (доступ: 03.10.2024).

<sup>15</sup> Там само.

<sup>16</sup> Басараб М. Про опонентів Бандери та соціологію (16.01.2023). URL: <https://espresso.tv/pro-oponentiv-banderi-ta-sotsiologiyu> (доступ: 03.10.2024).

<sup>17</sup> Опитування: діяльність Бандери позитивною для України вважають 32% українців, стільки ж – негативною (07.05.2021). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bandera-opytuvannia/31242941.html> (доступ: 02.10.2024).

Таку позитивну динаміку можна спостерігати за останні роки і щодо оцінки інших українських історичних постатей, стосовно яких ще десятиліття тому точилися гострі дискусії в суспільстві. Ідеться, зокрема, про Івана Мазепу (у 2012 р. його позитивно сприймали 44 % респондентів, а в 2022 р. – вже 76 %) і Симона Петлюру (26 % і 49 % відповідно). А Богдан Хмельницький і Михайло Грушевський отримали майже абсолютне визнання, до них прихильно ставляться понад 90 % українців.

Натомість радянських керівників сприймали за останнє десятиліття переважно негативно, і ця тенденція особливо посилилася у 2022 р. За 5–8 минулих років ставлення до Леніна погіршилося вдвічі, до Сталіна – втричі. Лише 13 % опитаних позитивно налаштовані до Леніна та 7 % – до Сталіна<sup>18</sup>.

І хоча Степан Бандера не є сьогодні лідером у національному пантеоні українців (його випереджає Тарас Шевченко), проте жоден інший історичний діяч не спонукає так сучасного українця до дій – чи то акцій протесту, чи до вияву своєї ідентичності (згадаймо, наприклад, флешмоб пісні «Батько наш – Бандера»), а від початку російсько-української війни рейтинг популярності Степана Бандери зріс на 50 %.

Пояснити унікальний феномен Степана Бандери, який став героєм ще за життя, перетворившись на символ тотожності всього українського (від назви народу «бандерівці» до захисту національної ідентичності), – це громадянський обов'язок сучасних істориків, політологів і політиків. Наукова праця, базована на солідній архівній базі із застосуванням новітніх методологічних підходів, дасть змогу створити образ реального історичного діяча із визначними здобутками і допущеними помилками. Знання про «справжнього Бандеру» прислужаться Україні, дозволивши зрозуміти цю непересічну особистість, занесену до пантеону героїв.

Намагання довести непотрібність героїзувати постать Степана Бандери як суперечливу і дразливу для сусідів, передусім поляків, є непродуктивними, навіть шкідливими. Адже у країні, яка перебуває у стані війни і захищає свою суверенність, неможливо конструювати історичну пам'ять без поновного прочитання тих

<sup>18</sup> Басараб М. Про опонентів Бандери та соціологію (16.01.2023). URL: <https://espresso.tv/pro-oponentiv-banderi-ta-sotsiologiyu> (доступ: 03.10.2024).

сторінок історії народу, коли тривала боротьба за його незалежність, без рівняння на героїв, які виступали виразниками і захисниками нації та її інтересів.

Сьогодні перед українським суспільством постає гостра потреба створення пантеону сучасних національних героїв, який є важливим чинником утривалення історичної пам'яті<sup>19</sup>. Цей пантеон починається з Небесної Сотні, героїв АТО та героїв, які тримають зброю нині, на полі бою з ворогом уже після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. Небесна Сотня (назва виникла внаслідок структурного поділу Самооборони Майдану на сотні) – це 107 активістів Революції гідності, які були вбиті на початку 2014 р. Уперше так назвала полеглих учасників акцій протесту поетеса Тетяна Домашенко у вірші «Небесна Сотня воїнів Майдану», написаному 21 лютого 2014 р. Пам'ятний День героїв Небесної Сотні відзначають 20 лютого. Його встановлено указом Президента України Петра Порошенка № 69/2015 «Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні» від 11 лютого 2015 р. «з метою увічнення великої людської, громадянської і національної відваги та самовідданості, сили духу і стійкості громадян, завдяки яким змінено хід історії нашої держави, гідного вшанування подвигу Героїв Небесної Сотні, які віддали своє життя під час Революції гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України»<sup>20</sup>. Події на Майдані 2014 р. та ця кривава перша жертва стали вихідним пунктом для формування сучасної модерної української свідомості. «Відтоді, – зауважує Лариса Якубова, – і почалося масштабне зшивання отих двох Україн, про які попередні двадцять років не казав тільки лінивий. Ця висхідна точка збирання – надзвичайно важливий пункт, який, зрозуміло, має бути потужно й системно вписано в системи координат новітньої

<sup>19</sup> Киридон А. Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни». URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2525> (доступ: 01.10.2024).

<sup>20</sup> Указ Президента України від 11 лютого 2015 р., № 69/2015 «Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/692015-18468> (доступ: 10.10.2024).

історії України, а також історії України вже XXI століття»<sup>21</sup>. Російсько-українська війна ліквідувала відмінності між різними регіонами держави, об'єднавши їх новими спільними героями.

Герої російсько-української війни – це військові, які мужньо захищають нашу країну від російських загарбників. У 2022 р. звання Героя України присвоєно 196 особам (із них 89 – по смертно); 2023 р. – 143 особам (із них 102 – посмертно); 2024 р. – 145 особам (із них 98 – посмертно)<sup>22</sup>.

Серед яскравих особистостей – Дмитро Коцюбайло. Молодий, талановитий воїн, перший доброволець, який отримав звання Героя України ще за життя. Військовий шлях розпочав вісімнадцятилітнім юнаком у 2014 р. До Майдану навчався в художньому училищі, кував по металу; звідси, мабуть, і його позивний – Да Вінчі. За дев'ять років російсько-української війни Дмитро пройшов найгарячіші точки, мав серйозні поранення, брав участь у деокупації Балаклії та захищав Бахмут. Казав, що вся його сила – у сімейному корінні: прадід воював у складі Української повстанської армії. Молодший лейтенант і командир підрозділу «Вовки Да Вінчі» Дмитро Коцюбайло загинув у віці 27 років 7 березня 2023 р. у боях під Бахмутом.

30 грудня 2022 р. під Соледаром окупанти розстріляли українського військовополоненого бійця 119-ої Чернігівської бригади сил ТРО Олександра Мацієвського за слова «Слава Україні!». Олександр був громадянином Молдови, який 2008 р. разом із родиною переїхав до Чернігова. На початку війни чоловік пройшов вишкіл і став снайпером. Того лютого дня 2023 р., коли весь світ побачив страшне відео страти, сотні тисяч людей кричали «Слава Україні!», а в соціальних мережах масово публікували фото українського воїна перед розстрілом. У березні 2023 р. Олександрові Мацієвському посмертно присвоєно звання Героя України.

<sup>21</sup> Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни». URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2525> (доступ: 01.10.2024).

<sup>22</sup> Список Героїв України. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA\\_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2\\_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B) (доступ: 11.10.2024).

24 лютого 2022 р. Віталій Скакун зупинив росіян ціною свого життя. У перший день російського вторгнення 25-річний сапер морської піхоти, жертвуючи собою, підірвав Генічеський автомобільний міст. Воїн добровільно зголосився виконати небезпечне завдання. Але покинути міст до вибуху не зміг, встиг лише зателефонувати побратимам і повідомити: «Підриваю!». Завдяки цьому подвигу було сповільнено наступ росіян у Херсонській області. У результаті підрозділ Скакуна зміг передислокуватися й підготуватися до оборони. Через два дні, 26 лютого 2022 р., Президент Володимир Зеленський посмертно присвоїв Віталієві Скакуну звання Героя України.

Майор Степан Чобану був одним із найдосвідченіших льотчиків Повітряних сил України. У 2010 р. він вийшов на пенсію, але 2015 р. через військову агресію на Сході України вирішив повернутися на службу. 24 лютого 2022 р. став на захист України, першим піднявся в небо та вступив у повітряний бій над Кропивницьким, відвертаючи увагу ворожої авіації, щоб інші українські літаки змогли уникнути удару і перебазуватися. За особисту мужність та героїзм 58-річний Степан Чобану став Героєм України посмертно.

Прикладом для українців слугують й інші герої російсько-української війни. Серед них також і ті, хто в мирному житті був науковцем, представником інтелектуальної спільноти: Микола Майорчак, аспірант відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, старший науковий співробітник Львівського історичного музею, учасник проекту «Локальна історія», який на війні був командиром гранатометників 10-ої окремої гірсько-штурмової бригади «Едельвейс» і загинув 2 червня 2023 р. поблизу Бахмута у віці 30 років<sup>23</sup>; Андрій Филипчук, львівський археолог, заступник директора з наукової роботи музею «Давній Пліснеськ», який воював у складі 103-ої окремої бригади Сил територіальної оборони Збройних Сил України і загинув 2 лютого 2023 р. під Кремінною у віці 33 років; Євген Гулевич, культуролог, журналіст, перекладач, науковий редактор, екс-директор Центру гуманітарних досліджень ЛНУ ім. Івана Франка, який на війні був кулеметником, молодшим сержантом 46-ої

<sup>23</sup> Кілар А. Майорчак Микола: «Бог, Україна, сім'я». Львів, 2024.

окремої аеромобільної бригади Десантно-штурмових військ ЗСУ, у віці 47 років загинув від снайперської кулі під Бахмутом 31 грудня 2022 р., та багатьох інших.

Держава вшановує своїх героїв також матеріально, виплачуючи грошову винагороду сім'ям загиблих у 50-кратному розмірі прожиткового мінімуму, встановленого для працевдатних осіб на 1 січня календарного року (151 400 грн. станом на 2024 р.). А ті громадяни України, які отримали почесне звання Героя України, мають право на щомісячні виплати в обсязі трьох мінімальних зарплат, визначених на 1 січня календарного року (21 300 грн. станом на 2024 р.), надбавки до пенсії – відповідно 200 % мінімальної пенсії за віком (4 722 грн. станом на 2024 р.).

Коло тих, кого українське суспільство вважає героями війни, ширше: неофіційно сюди належать усі, хто загинув у боротьбі за Україну, і ті, хто в екстремально важких умовах відстоює її незалежність на фронті. Важливий тут і гендерний аспект. Серед «неканонізованих» героїв присутні жінки-воїни, вони теж увійшли до національного пантеону<sup>24</sup>. Наприклад, бойовий медик добровольчого батальйону «Госпітальєри» Ірина Цибух («Чека») репрезентована як приклад для наслідування: 29 травня 2024 р. вона загинула, воюючи на Харківському напрямку. Власне в контексті наративу про цю жінку-медика сформульовано й загальне ставлення до героїв війни, які повертаються «на щиті»: «Вшанування – не для загиблих, а для тих, хто далі берегтиме пам'ять про них»<sup>25</sup>.

Сучасна російська агресія стала тим фактором, який з новою силою поставив на порядок денний питання національної ідентичності і, відповідно, пошуку національних героїв. На цьому етапі у сфері гуманітарних наук (з одного боку) і в самій суспільній свідомості українців (з іншого) важливо сформува-ти пантеон героїв, котрі воювали і воюють із російськими загарбниками. Якщо ще на початку XXI ст. український народ був народом із «розколеною» історичною пам'яттю, неоднаковою в

<sup>24</sup> Women Warriors and National Heroes: Global Histories/ ed. by Boyd Cothran, Joan Judge and Adrian Shubert. London: Bloomsbury Academic, 2020.

<sup>25</sup> Ліберова В., Ліберов К. Ірина Цибух, «Чека», бойова медикія «Госпітальєрів». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3858535-irina-cibuh-ceka-bojova-medikina-gospitaleriv.html> (доступ: 08.10.2024).

різних регіонах України, то з початком російсько-української війни її герої стали спільними і, долаючи наявні досі протиріччя між Сходом і Заходом, слугуватимуть для конструювання історичної пам'яті майбутнього.

Недостатньо уваги від держави та суспільства помітно до тих героїв, які повернулися з фронту до мирного життя. Їх необхідно залучати до викладання предметів на кшталт «Захист Вітчизни», «Військова підготовка» у школах та вишах, запрошувати на виступи в мас-медіа, робити все можливе, щоб ці воїни в тилу могли передати молодшому поколінню дух патріотизму та любові до Батьківщини.

### III. Мовна пам'ять і мовна ідентичність у час війни

Ганна Дидик-Меуш

Феномен мови об'єднує кілька визначальних понять у житті людини і суспільства: «мовна пам'ять», «мовна ідентичність», «мовна картина світу», «мовна свідомість», «мовний код нації». Завдяки спільному компонентові «мовний» ці концепти перебувають в одному поняттєвому полі, не маючи, проте, чіткої дефініції. Особливо це стосується понять «мовна пам'ять» та «мовна ідентичність», які, як правило, або дуже близькі за змістом, або навіть тотожні. Можливо, тому що пам'ять не тільки дає людині змогу мати своє минуле, тобто історію, а й закладає основи її ідентичності<sup>1</sup>, тож пам'ять є індивідуальною<sup>2</sup> і водночас загальною, суспільною, національною. Через те активно вживані такі визначення як «власне мовне минуле», «мовна глибина історичної пам'яті», «мовний складник історичної пам'яті»<sup>3</sup>. У контексті загального пам'яттєвого дискурсу мовна пам'ять є вмістилищем історичної пам'яті та національної ідентичності, що відображає як саму українську історичну традицію у довготривалій діахронічній перспективі, так і перебіг російсько-української війни від 2014 р. і до сьогодні, тобто в короткій діахронії, або в синхронії.

«Мовна пам'ять», як і мовна ідентичність, – категорія складна, багатоаспектна у критеріях і логіці доведень, апробована різною фактологією в дослідницьких полях історії, репрезентована в політології, соціології, психології, інших гуманітарних науках і чи не найперше – у філології, де мовна ідентичність є домінантною

<sup>1</sup> Klein S.D. A Self to Remember. A Cognitive Neuropsychological Perspective on How Self Creates Memory and Memory Creates Self. *Individual Self, Relational Self, Collective Self* / eds. C. Sedikides, M.B. Brewer. New York, 2001. S. 25–46; Lowenthal D. Przeszłość to obcy kraj. *Res Publica*, 1991. № 3. S. 6–22.

<sup>2</sup> Halbwachs M. *Společne ramy paměci* / przeł. M. Król. Warszawa, 2008.

<sup>3</sup> Гнатюк Л. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 20.



характеристикою людини, соціальної групи, народу; мовна ідентичність визначає системний світогляд особистості, її належність до культурної історії народу, держави, цивілізації. Критерій мовної ідентичності часто зіставляють із політико-правовим статусом мови в сучасних державах, як це сформульовано у правових актах держави Україна<sup>4</sup>.

Мовна ідентичність, як і мовна пам'ять, – це поєднання мовних характеристик, які визначають, хто ми є як мовці. Вона поєднує в собі нашу мовну компетентність (знання мови), мовленнєву поведінку (спосіб виразу), мовленнєві практики (використання мови в різних контекстах) та мовленнєву ідентифікацію (сприйняття себе як представника мовної спільноти). Мовна ідентичність може бути суттєвою для нашої самоідентифікації, соціальної взаємодії та культурного спілкування. Мовна ідентичність «є іманентною ознакою особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних відомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу»<sup>5</sup>.

Мовна ідентичність витворюється внаслідок ідентифікації з певною мовною спільнотою. Якщо мова, з якою себе ідентифікує людина, історично належить етносу, з яким вона себе ідентифікує, то мовна ідентичність для неї є однією з основ етнічної ідентичності. Проте їх не варто ототожнювати, оскільки часто ці дві ідентичності не збігаються (як-от, наприклад, у випадку російськомовних українців). Б. Ажнюк співвідносить мовну ідентичність із національною ідентичністю. Він пише, що на відміну від часом аморфного і хисткого поняття національної ідентичності – свого роду «щоденного плебісциту» – мова, завдяки її інерційності,

<sup>4</sup> Шевченко Л. Мовна ідентичність як домінанта світогляду: Пантелеймон Куліш. Епістолярій. *Мовознавство*, 2020. № 1. С. 47–54. Див. також: Олексенко Р., Ситник Ю. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації. *Українська професійна освіта*, 2017. № 1. С. 16–23. Шандра В.С. Мова як інструмент формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів / відп.ред. Г. Боряк. Київ, 2013. С. 7–44.

<sup>5</sup> Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. С. 370.

є більш стійкою та не може бути «предметом оперативного вибору», і наводить приклад «композитної» назви національної ідентичності «американських українців», мовна ідентичність яких, як правило, є однокомпонентною (наприклад, українська)<sup>6</sup>.

Учені встановили низку «мовних чинників на вибір», що впливають на формування мовної ідентичності та мовної пам'яті: 1) рідна мова (історично належить етносові, з яким ідентифікує себе людина і обидвоє її батьків); 2) мова, якою користуються вдома; у змішаних шлюбах; 3) рідна мова чоловіка / жінки або 4) рідна мова кожного з батьків; 5) проживання в певному «мовному регіоні»; 6) залучення до т.зв. «етнічної економіки», де поширена певна мова; 7) мова, якою спілкуються друзі; 8) мова освіти; 9) державна мова країни проживання<sup>7</sup>. До цього переліку американських учених додано ще два пункти: 10) мова, поширена в певній культурній чи соціальній групі, ідентифікація з якою є пріоритетнішою, ніж власне мовна, та 11) мова, ідентифікація, з якою і користування якою підвищує економічний чи соціальний статус.

Мовна ідентичність людини може визначатися або одним, або декількома такими чинниками, а ієрархія їхнього впливу різна. На нашу думку, в умовах повномасштабної російсько-української війни активізовані всі «мовні чинники на вибір», кожен із них важливий для народу в період боротьби з ворогом.

Окрім цього, варто наголосити, що якраз війна в Україні від 2014 р. кардинально змінила вектор наукових досліджень. Наприклад, у 2012 р. актуальним було вивчення органічного взаємозв'язку категорій «мова» та «ідентичність», що набували тоді не тільки теоретичного, а й практично-політичного значення; поєднання цих двох конструктів становило одне із дієвих знарядь у роботі урядовців, політиків тощо...<sup>8</sup> На той час основним об'єктом аналізу були ідентифікаційні процеси доби глобалізації, їхні особливості та наслідки, а предметом – місце і роль мови

<sup>6</sup> Ажнюк Б. Мовні роздоріжжя української діаспори. URL: [http://kulturamov.uiv.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine 53-54-6.pdf](http://kulturamov.uiv.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine%2053-54-6.pdf) (доступ: 12.10.2024).

<sup>7</sup> Alba R., Logan J., Stults B. Only English by the Third Generation? Loss and Preservation of the Mother Tongue among the Grandchildren of Contemporary Immigrants. *Demography*, 2002. V. 39. № 3 (August). P. 467–484.

<sup>8</sup> Черниш Н. Мова та ідентичність у сучасному світі. *Мова і суспільство*, 2012. Вип. 3. С.13.

та мовної ідентичності в соціокультурному розвитку сучасної України<sup>9</sup>.

Поняття «мовна пам'ять» тісно пов'язане не тільки з поняттям «історична пам'ять», а й із «культурна пам'ять». Мова передає інформацію в суспільстві і водночас забезпечує поєднання мовних елементів між собою в безмежній кількості комбінацій; так створюється фрагмент тексту, що містить етнічно-генетичну інформацію. У цьому тексті імпліцитно містяться алгоритми поведінки, які засвоює людина, опановуючи мову. Через те мову і відповідно мовну пам'ять цілком можна трактувати як культурну пам'ять етнокультурної спільноти (етносу, нації), яка «фіксує, зберігає і передає етнічно-генетичну інформацію, необхідну для творення фрагменту всесвітньої культури як досконалого стану розвитку матеріально-духовної сфери людства в її національно-самобутній модифікації»<sup>10</sup>. Культурна пам'ять спільноти, отже, містить у собі вербальний компонент пам'яті, а також і невербальний (пам'ятки старовини, артефакти тощо), однак за відсутності мови це тільки «німа пам'ять століть»<sup>11</sup>.

Історична пам'ять і мовна пам'ять безпосередньо пов'язані з національною ідентичністю,<sup>12</sup> націєтворенням, із нацією, яка «не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації – відчуття належності до цієї спільноти», а «універсальним засобом здійснення всього цього є мова», яка забезпечує єдність, функціонування і розвиток

<sup>9</sup> Там само.

<sup>10</sup> Штоквиш О.А. Мова і пам'ять. Лінгвокультурологічний аспект проблематики memory studies. *Національна та історична пам'ять: щоквартальний збірник наук. праць / гол. ред. В.Ф. Солдатенко*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 245–267. URL: [https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online\\_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=zbirnyk%2F3%2D2012](https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=zbirnyk%2F3%2D2012) (доступ: 01. 09.2024).

<sup>11</sup> Там само. С. 266.

<sup>12</sup> Ажнюк Б. Мовна політика: національна ідентичність і європейські цінності. *Вісник НАН України*, 2021. № 6. С. 89–93.

національного організму в просторовому та часовому вимірах»<sup>13</sup>. Мова забезпечує єдність етносу, «розчленованого державними кордонами, розділеного простором, соціальними, політичними та релігійними чинниками[...] Для єдності народу значення мови – зразу за значимістю крові. Адже для життя людського суспільства після генетичного коду (генна пам'ять) найбільше значення має мовний код (соціальна пам'ять) – збереження інформації»<sup>14</sup>. Відповідно «знищення мови (лінгвоцид) є найважливішою передумовою етноциду – знищення народу як культурно-історичної спільноти, його асиміляції іншим народом»<sup>15</sup>.

Мова та ідентичність увійшли в активну фазу взаємодії після Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. Носії російської мови загалом не бачили причин переходити на національну – українську – мову. Вони розглядали Україну як націю, засновану на вільному виборі, а не на етнокультурних ознаках. Лада Біланюк, яка тривалий час досліджувала мовну політику та практику в Україні, писала про поступову тенденцію «лінгвістичного навернення»: рішення змінити щоденні мовні практики з російської мови на українську.

Цей процес почався приблизно під час розпаду Радянського Союзу і тривав після проголошення Україною незалежності в 1991 р. Він здобув набагато більше послідовників після нападу Росії на Україну у 2014 р. Дослідження Лади Біланюк виявили, що багато людей як російського, так і українського етнічного походження свідомо вирішили перейти на українську мову. Вона припускає, що «мовне навернення до української мови є утвердженням волі через активне конструювання особистої ідентичності, що має потенціал змінити загальний мовний ландшафт і наративи належності до країни»<sup>16</sup>.

<sup>13</sup> Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України; вид. 4-те, доповн. Дрогобич, 1994. С. 17.

<sup>14</sup> Там само. С. 113.

<sup>15</sup> Там само. С. 115.

<sup>16</sup> Тиравський В. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з Росією. *Foreign Ukraine. Україна крізь призму іноземних мас-медіа* (06.04.2023). UPL: <https://foreignukraines.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/> (доступ: 01.11.2024).

Після нападу Росії на Донбас у 2014 р. українська мова стала головним культурним символом української ідентичності, навіть якщо вона співіснує з іншими мовами України. Українці, для яких російська мова – рідна, залишаються українцями. Українці, рідною мовою яких є кримськотатарська, залишаються українцями. Оскільки Україна – багатоетнічна та багатомовна держава, конструкт української національної ідентичності завжди мав громадянську складову. Всупереч брехливим твердженням Путіна, російська мова не прив'язана до жодної регіональної ідентичності. Для значної частини українців у східних і південних регіонах російська мова є просто засобом спілкування.

Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. дедалі більше українців, рідною мовою яких є російська, відмовляються від «мови ворога та загарбника». Цим вони утверджують свою національну ідентичність і виявляють єдність та солідарність. Вибір говорити українською мовою – політичний. Яке майбутнє чекає російську мову та мови України? Це вирішувати українцям, а документувати дослідникам. Кожна особиста історія, кожна історія мови, кожна трагедія цієї варварської війни взаємопов'язані. Мовні зміни під час війни є звичайним явищем, але, здається, передчасно робити висновки, що російська мова зникне з України через десятиліття. Для багатьох українців російська мова досі залишається рідною. Важливіше те, що навіть для тих, хто не вживає українську мову регулярно, вона має символічну силу. Це свідчить про прихильність до самої України.

В умовах сучасної російсько-української війни феномен мовної пам'яті і мовної ідентичності яскраво виражені в аспекті *діахронічному* і в аспекті *синхронічному*.

*Діахронічні* дослідження відновлюють у сучасних українців мовну пам'ять завдяки поверненню до історії українського лексикону (і відповідно до генетично-культурної спадщини) тих мовних одиниць, які пересічний мовець сприймає як не українські на тій підставі, що їх немає в сучасній літературній мові. Мовна свідомість українців попередніх епох істотно відрізняється від мовної свідомості українців ХХ – першої чверті ХХІ ст. Є окремий пласт лексики староукраїнської літературно-писемної мови, який сьогодні вважають російським (*везде, воздух, год, жизнь*,

много, нужний, ложь, мисль, побіда, ум та ін.). Такі слова як вираз мовної свідомості засвідчені в українських писемних пам'ятках задовго до приєднання України до Росії в 1654 р.; вимовляли їх по-українськи, тобто давнє Ъ як і, приголосні перед [e] не пом'яшувалися, окремі лексеми мали інший, як у російській, наголос (*втóрий, єслі* та ін.)<sup>17</sup>.

Такі архаїзми дотепер активно функціують в українських діалектах усіх трьох наріч української мови, проте ці давні слова часто сприймають як російські, оскільки вони належать до сучасного літературного лексику сучасної російської мови, яка успадкувала ту ж книжну основу (з багатьма церковнослов'янїзмами), на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'яноноруська (слов'яноукраїнська мова) – один із різновидів староукраїнської літературної мови, а згодом у новій українській літературній мові такі книжні слова були витіснені переважно народнорозмовними. Якщо не усвідомити цієї проблеми, то може скластися хибне (зазвичай меншовартісне) уявлення про національну ідентичність. Водночас архаїчні елементи лексики української мови необхідно відрізнити від слів, запозичених у розмовному мовленні з сучасної російської мови, від суржику<sup>18</sup>.

*Синхронічний* аспект дослідження мови виявляє стан мовної пам'яті та мовної ідентичності сучасних українців. Варто розглянути більш детально два фрагменти: 1) життя мовця і стан володіння ним українською мовою як основна передумова збереження історичної пам'яті; 2) життя самої мови за умов воєнного стану, реакція мови як самостійного організму на зовнішні виклики, зокрема на війну.

Насамперед зауважмо, що в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну мовна ідентичність українців перебуває в кількох вимірах: а) на тимчасово окупованих територіях українська мова зазнає дискримінації, заборон, переслідувань (що можна окреслити терміном «лінгвоцид»)<sup>19</sup>, а послуговування

<sup>17</sup> Гнатюк Л. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 17–32.

<sup>18</sup> Там само.

<sup>19</sup> Лінгвоцид. Мовний омбудсмен розповів про знищення української мови на окупованих територіях. URL: <https://suspilne.media/280621->

українською мовою може навіть спричинити загибель її носіїв (мовну ідентичність українці можуть і приховувати, а мови не використовувати задля власної безпеки); б) на території України, що перебуває під контролем української влади, українська мова стала ще більш уживаною, популярною, а мовну ідентичність носії всіляко пропагують; перехід на українську мову в тилу є ознакою єдності народу, вироблення спільної мовної ідентичності та плекання спільної мовної пам'яті; в) ситуація з мовою та ідентичністю тимчасово переміщених осіб, частина яких покинула свої домівки і переїхала переважно на Західну Україну, а частина виїхала за кордон, тож питання збереження мовної пам'яті та ідентичності залишається відкритим, часто складним до вирішення.

*І. Мовець як носій мовної пам'яті та мовної ідентичності в час російсько-української війни.*

Почати розгляд цього питання можна із низки засад, які українські науковці визначили як відправну точку таких досліджень і які становлять еталонний взірць, певний стандарт. Укладено, зокрема, перелік параметрів, які, на думку проф. Євгенії Карпіловської, вирізняють національно свідомого українця: 1) світогляд та ідеологія, 2) життєве кредо, 3) стан і характер культурної, історичної і мовної пам'яті, 4) рівень володіння українською мовою і розуміння її ролі як об'єднавчого чинника української нації і народу України, одного зі складників самоідентифікації української нації, 5) суспільно значущі події у фокусі його уваги, б) ідеологічний, політичний, культурно-освітній контекст сприйняття суспільного життя<sup>20</sup>. Відповідно до цих параметрів «мовець зі знаком плюс» (термін Є. Карпіловської) підтримує незалежну Українську державу, має активну життєву позицію, працює для України, поважає її історію і культуру, добре володіє українською мовою і прагне поглибити й удосконалити її<sup>21</sup>.

Яка ж ситуація насправді? Соціологічні опитування у грудні 2022 р., на десятий місяць повномасштабного вторгнення Росії

---

lingvovid-movnij-ombudsmen-rozpoviv-pro-znisenna-ukrainskoi-movi-na-okupovanih-teritoriah/ (доступ: 21.11.2024).

<sup>20</sup> Карпіловська Є. Українська мова у вирі суспільних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст.: нові ресурси мовомислення. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 528.

<sup>21</sup> Там само. С. 528.

в Україні, засвідчують найважливішу зміну: різке збільшення частки респондентів, які (кажуть, що) говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовних. У грудні 2022 р. 41% респондентів сказали, що спілкуються тільки українською, ще 17% – спілкуються українською «у більшості ситуацій», натомість тільки російською говорять 6%, а переважно російською – 9% (ще 24% послуговуються обидвома мовами «рівною мірою»). Порівняно із 2017 р. частка «повних і переважних» українськомовних громадян збільшилася на 8%, а частка російськомовних зменшилася на 11%. Ще більше вражає регіональний розподіл: навіть на Сході та Півдні, судячи з відповідей, українськомовних тепер не менше, ніж російськомовних (29% і 27% відповідно). Але у більш-менш формальному спілкуванні переважно вже розуміють потребу говорити українською мовою. Саме це є найбільшою і найважливішою зміною в мовній ситуації, яку, як припускають, зумовила насамперед російська агресія від 2014 р. Тепер є всі можливості й підстави посилювати цю тенденцію, щоб українська мова стала мовою всього публічного життя.

Що ж до приватного життя, то відповідно до результатів опитування вдома з родиною тільки українською спілкуються 50% респондентів, переважно українською – 12%, двома мовами порівну – 19%, тільки або переважно російською – 16%, іншими мовами – 2%. Це істотна зміна, адже в 2017 р. «тільки або переважно українською» спілкувалися 51%, а «тільки або переважно російською» – 25%; 2017 р. 60% респондентів уважали, що «українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування», а 33% – що «Україна має бути двомовною країною». У 2022 р. за переважну українськомовність висловилися 80%, а за двомовність – лише 15%. Перевагу української в усіх ділянках підтримують навіть більшість мешканців Сходу і Півдня (66%) та російськомовні (57%). Тобто люди, які самі (поки що) говорять переважно російською, переконані, що має панувати українська, проте не хочуть, щоб це сталося швидко й позначилося на них особисто<sup>22</sup>.

<sup>22</sup> Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*, 07.01.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247> (доступ: 10.10.2024).



Мовна ситуація<sup>23</sup> не могла не змінитися внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. І це логічно, оскільки окупанти послуговуються тією ж мовою, що й частина населення нашої країни. На початку 1990-х 55% опитаних бажали спілкуватися російською і 45% – українською (на Сході та Півдні російську обирали 90%). У 2014 р., з початком російсько-української війни, співвідношення також коливалося між 50% і 50%. Однак у 2022 р. 87% вибрали спілкування українською (на Півдні та Сході – 74%). У 2014 р. 44% давали відповідь українською, 45% – російською, а у 2022 р. 74% – українською і лише 13% – російською.

Ці дані свідчать, що українська мова стала бажаною та реальною мовою публічного спілкування, і байдужість до мови та національної ідентичності («какая різниця» / «яка різниця») разом із суржигом та російсько-українським білінгвізмом як роздвоєнням (фактично, русифікацією мовної свідомості) відійшли в минуле. Процес кардинальних змін мовної ситуації, на який зазвичай ідуть десятиліття, через війну суттєво пришвидшився. Російська агресія, яку виправдовували «захистом російськомовних», завдала максимального удару по російській мові в Україні.

Нещодавнє «Велике опитування» у вересні-жовтні 2024 р. провела соціологічна група «Рейтинг» на замовлення Центру аналізу та соціологічних досліджень (CISR) Міжнародного республіканського інституту (IRI). Опитано 2000 жителів України (віком від 18 років)<sup>24</sup>. На запитання «Якою мовою ви зазвичай розмовляєте вдома?» респонденти відповіли: «українською» – 90% (Захід України), 65% (Центр України), 32% (Південь України), 24% (Схід України). Важливими є дані про те, що двома мовами (українською і російською) розмовляють 52% на Сході України, 51% – на Півдні, 27% – у Центрі і 6% – на Заході. Тільки російською вдома розмовляють 22% – на Сході, 16% – на Півдні, 6% – у Центрі і

<sup>23</sup> Белей Л. Мовна ситуація під час повномасштабної війни (16.01.2023). URL: <https://uchoose.uacrisis.org/movna-sytuatsiya-pid-chas-povnomasshtabnoyi-vijny/> (доступ: 02. 09.2024).

<sup>24</sup> Дані опитування зважені за регіональним та віковими показниками з використанням Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 р. Через російську окупацію Криму та війну на сході і півдні України громадяни Криму та частин Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей, підконтрольних окупантам, не взяли участі в опитуванні.

1% – на Заході України<sup>25</sup>. На запитання «Ви вже давно розмовляєте цією мовою чи перейшли на цю мову нещодавно?» відповіді респондентів розподілилися так: «я вже давно розмовляю цією мовою» – 93%, «я нещодавно цілеспрямовано перейшов на цю мову» – всього-на-всього 7%. Такі дані, однак, наводять на тривожні висновки про вкрай низький відсоток переходу у спілкуванні на українську мову.

З іншого боку, важливими для наслідування є приклади того, як публічні люди, активні в українському інфопросторі, свідомо діляться власними історіями свого цілеспрямованого переходу з російської мови спілкування на українську, мову своїх предків. Такі історії розповідають як люди цивільні, так і ті, хто воює в лавах ЗСУ.

Письменник Володимир Рафеєнко сам із Донецька, до 2014 р. не володів українською мовою взагалі. Він стверджує: «Людам часто здається, що вони пам'ятають, але пам'ять – не архів, не папка з документами. Пам'ять – це здатність у певну конкретну мить відновити те, чим є ти сам. Своє минуле ти твориш щоразу, коли щось із минулого пригадуєш»<sup>26</sup>. В. Рафеєнко визнає: «Це гасло – захищати російськомовних – зробило мене одночасно і жертвою, і причиною війни. Люди, які прийшли до мого міста, змусили війну стати моєю особистою справою. Відчуваючи цю війну як свою, я вирішив вивчити українську та написати нею роман»<sup>27</sup>. Коли я його задумував, мені казали, що от напишу це – і тоді вже й останній баран зрозуміє, що мова є щастям, а не проблемою. Що не треба захищати від мови, а треба захищати від людей – іноді. Зараз розумію, що це було донкіхотство: нікого не перевиховаєш, кожен бачить те, що в нього в серці». На прикладі свого персонажа В. Рафеєнко показав, як людина, яка почала вивчати українську, раптом зрозуміла, що від мови безпосередньо

<sup>25</sup> Всеукраїнське опитування (вересень–жовтень 2024 р.). URL: [https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Ukraine%20Poll\\_2024.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR0Dy9ZWlItrtpL\\_-SgKJGkO952S\\_xBcAKbT3hp\\_hpjP00TxNT4VTPPNPy4\\_aem\\_YDjgWWIpRYY\\_evxZ8KZ8Xg](https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Ukraine%20Poll_2024.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR0Dy9ZWlItrtpL_-SgKJGkO952S_xBcAKbT3hp_hpjP00TxNT4VTPPNPy4_aem_YDjgWWIpRYY_evxZ8KZ8Xg) (доступ: 01.09.2024).

<sup>26</sup> Рафеєнко В. Як мова визначає пам'ять. *Збруч*, 19.08.2019. URL: <https://zbruc.eu/node/91540> (доступ: 30.10.2024).

<sup>27</sup> Ідеться про роман «Мондегрін».

залежить її пам'ять, що минуле теж змінюється, коли змінюється мова спілкування. І виявляється, що мова – «це код, який може трансформувати не лише тебе тут і тепер, а й усе твоє життя, починаючи з перших дитячих спогадів. Це не лише радісно, а й дуже трагічно. Виявляється, що всередині іншої мови ти прожив зовсім інше життя, не своє».

Особливо мотивуючими є свідчення тих відомих українців, котрі воюють сьогодні у Збройних Силах України. Письменник і музикант із Краматорська Павло Вишебаба стверджує, що мова в час війни – це насамперед безпека для держави, яка воює з ворогом: «Ви знаєте, що коли військові переміщаються між позиціями, вони одягають на рукав скотч різних кольорів, щоб відрізнити “свій – чужий”. А от тепер уявіть собі ситуацію: ніч, скотч непомітний, тепловізори не дають змоги розрізнити кольори. Що тоді стає таким оберегом, захистом, аби в тебе не вистрелили свої? Таким оберегом стає українська мова». Військовий Вишебаба наголошує: «Навіть той, хто вдень говорить російською, після заходу сонця переходить на українську, бо так безпечно. Ну бо уявіть, якщо хтось вночі буде йти на тебе і скаже: “Стої! Кто ідьот”, – то це, напевно, будуть його останні слова у житті». За словами Вишебаби, українці відкинуть ворога за кордон, але ворог нікуди не зникне, тому треба навчитися використовувати всі інструменти, які послаблюють ворога і посилюють Україну, а одним із таких інструментів є мова: «Єдине, що нас “єднає” з ворогом, – це російська мова. І ми маємо позбутися цього. І зробити це легко. Повірте. Я не з-під Львова. Я з Краматорська, вчився в російськомовній школі, жив і ріс у російськомовному середовищі. Я все життя до війни розмовляв російською, а потім захотів перейти на українську. І зробив це. І це легко. Все інше – відмазки. Досить відмазок. Перейти – так перейти!»<sup>28</sup>.

Під час повномасштабної російсько-української війни українська мова – не тільки ознака національної ідентичності та громадянської позиції, а й інструмент боротьби з ворогом. Те, що російські військові чи диверсанти не знають української, дає змогу їх одразу ідентифікувати як чужих. Українські військові на сьогодні

<sup>28</sup> Вишебаба П. «Уночі навіть російськомовні переходять на українську...». URL: <https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movy-na-fronti/> (доступ: 01. 09.2024).

спілкуються українською, попри певні труднощі у володінні мовою, бо українська мова – це гарантія залишитися живим на полі бою<sup>29</sup>.

Отож збереженням історичної пам'яті, мовної пам'яті в умовах війни є питанням національної безпеки держави. Про це говорив, звертаючись до українців, Президент України Володимир Зеленський<sup>30</sup> 9 листопада 2022 р., у День писемності та мови: «Масовий перехід на українську, дерусифікація громадського простору, стрімкий розвиток і популярність українськомовного культурно-продукту свідчать, що багато співвітчизників переосмислили й усвідомили важливість національного самовизначення, зокрема через мову, рівень підтримки якої в суспільстві зріс чи не найбільше за роки незалежності України. Сила мови, сила культури і незламність українського народу не залишать російському агресорові жодних шансів». До цих слів Глави держави можна додати і слова генерала Валерія Залужного (ексголовинокомандувача ЗСУ, а сьогодні посла України у Великій Британії): «Українська мова – це мова нашої Перемоги, мова Перемоги над Росією»<sup>31</sup>.

Ще один важливий момент у період війни – не тільки постійно плекати мовну пам'ять, а й намагатися зберегти її від знищення та нівелювання, особливо на тих українських теренах, де сьогодні запеклі бої або де триває тимчасова окупація. В умовах сучасної російсько-української війни, як наголошує директор Інституту української мови НАНУ Павло Гриценко, збереження мовної пам'яті особливо важливе<sup>32</sup>, аби не втратити унікальних свідчень, наприклад, про місцеві назви та місцеві говірки – з одного боку,

<sup>29</sup> Хрищук А. Українська мова – зброя народу: чому мовне питання під час війни надважливе (27.05.2022). URL: <https://explainer.ua/ukrayinska-mova-zbroya-narodu-chomu-movne-pitannya-pid-chas-vijni-nadvazhlive/> (доступ: 14.10.2024).

<sup>30</sup> Мова під час війни стала зброєю (09.11.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3610534-mova-pid-cas-vijni-stala-zbroeu-v-ukraini-vidznacaut-den-pisemnosti.html> (доступ: 10.10.2024).

<sup>31</sup> Залужний В. Ми кров'ю пишемо слова рідною мовою. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/11/09/my-krovyu-pyshemo-slova-ridnoyu-movoyu-glavkom/> (доступ: 02.09.2024).

<sup>32</sup> Гриценко П. Зафіксувати місцеві назви: що таке мовна пам'ять та як жителі Сходу можуть допомогти її зберегти. URL: <https://vchasnoua.com/news/zafiksuvati-miscevi-nazvi-shho-take-movna-pamiat-ta-ia-k-ziteli-sxodu-mozut-dopomogti-yiyi-zberegti> (доступ: 12.10.2024).

і власну ідентичність – з іншого. Мовна пам'ять у час війни, на думку вченого, стосується насамперед збереження слів та місцевих назв – мікротопонімів (назв вулиць, кутків, стежок тощо). За таких умов мовну пам'ять можна кваліфікувати терміном «народна пам'ять». Насамперед, переконує П. Гриценко, це має стати цікаво інтелігенції, яка виїхала з регіону, або ж тим, хто і зараз проживає на Сході (в тимчасовій окупації чи на вільній від загарбника українській території) і «має обов'язок сказати і за себе, і за тих, кого вже немає»: «Ми до цього закликаємо не тільки Схід України, а й Центр, і Північ, і Захід. Тобто Україна має ще раз провести таку глобальну ревізію своєї пам'яті». Адже, на переконання П. Гриценка, українська мова (особливо на Донеччині й Луганщині) «не підлягає інструкціям із Кремля»<sup>33</sup>.

*II. Мова як передумова мовної пам'яті та ідентичності в час російсько-української війни. Ресурси мови.*

Сьогодні українська мова відображає ті суспільні процеси, які відбуваються в Україні і в інших державах у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну. Помічено суттєві зміни у сфері різних дискурсів, зокрема політичного та воєнного. Що ж до останнього, то це, з одного боку, продовження лінгвотрадицій, які своїм корінням сягають українських національно-визвольних змагань, Першої світової війни, Другої світової війни, війни в Афганістані, а з іншого – формування модерної креативності як одного з найважливіших чинників відрефлексування новітніх мілітаристських тенденцій<sup>34</sup>.

Мова як живий та самостійний організм і сама здатна давати мовцеві захисні маркери. Це, наприклад, стосується знаменитого слова-тотема, слова-шиболета «паляниця», що стало одним із мовних символів цієї російсько-української війни. Росіяни просто не можуть його правильно вимовити, а їхні медіа перекладають слово як «клубника». Паляниця – це не лише плескатий хліб із пшеничного борошна круглої форми, це ще й шиболет (цей

<sup>33</sup> Гриценко П. Мова не підлягає інструкціям із Кремля. URL: <https://vchasnoua.com/news/mova-ne-pidliagaje-instrukciiam-iz-kremlia-pro-ukrayinsku-na-doneccini-i-luganshhini-ta-naviazane-pri-srsr-movne-kalictvo> (доступ: 02.09.2024).

<sup>34</sup> Степаненко М. Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.): монографія. Харків, 2024. С. 4.

лінгвістичний термін означає характерну мовну особливість, за якою можна впізнати людину, для котрої ця мова не є рідною).

«Секрет “паляниці” полягає в тому, що український звук “и” абсолютно відрізняється від російського. Він формується в зовсім іншій частині мовного апарату, і навіть у транскрипції позначається іншим значком. А м’який звук “ц” – це давня відмінність української від решти слов’янських мов. Коли ці два чинники накладаються, то для людей, які не є носіями української, починаються великі проблеми», – розповідає мовознавець, заступник директора Інституту мовознавства Академії наук України Олександр Скопненко<sup>35</sup>.

Науковці кваліфікують певний корпус важливих слів як вербальні маркери – слова з великою популярністю у вжитку, з високою частотою використання. Це і нейтральні слова (*мобілізація, дрон, байрактар, волонтер, ТРО* та ін.), так і з певною конотацією (негативною – *ухилянт, тисовець, чмобік, макронити, шольцити, батальйон Монако* та ін. чи позитивною – *Привид Києва, відчорнобайти* та ін.). Це і етикетна фраза *Доброго вечора, ми з України*, що стала «культовим мемом-вітанням під час російсько-української війни».

Мовна пам’ять у час російсько-української війни пов’язана, зокрема, з таким явищем, яке кваліфікують як «неологічний бум»<sup>36</sup>. У відповідь на появу нових реалій, процесів, явищ на кінець 2024 р. маємо корпус новотворів, які, відповідно, отримали термінологічну кодифікацію («неологізми воєнного часу», «воєнні неологізми», «неологізми війни», «неологізми російсько-української війни», «воєнні сленгізми-неологізми»<sup>37</sup>). У цьому процесі

<sup>35</sup> Хоменко С. Пароль «Паляниця»: що відбувається з російською мовою в Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61045496> (доступ: 20.10.2024).

<sup>36</sup> Дидик-Меуш Г. Неологізми в час війни: функційність поняття «байрактарщина». Досвід війни. *Медійно-дискурсивний простір сучасної України* / відп.ред. С. Романюк. Варшава, 2024. С. 111–123.

<sup>37</sup> Кремінський Т. Новітні сленгізми-неологізми – мовне віддзеркалення війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricsociety/3490258-novitni-slengizmi-neologizmi-movne-viddzerkalenna-vijni.html>, (доступ: 24.09.2024); Букет Є. Словничок неологізмів російсько-української війни, <https://armyinform.com.ua/2022/07/20/armiyainform-predstavlyaye-slovnynk-neologizmiv-ukrayinskoji-movy/> (доступ: 24.09.2024).

активного реагування мови на виклики та появи нових слів мовна пам'ять і суспільна пам'ять мовців помітна навіть на рівні мінімальних мовних одиниць, словотвірних засобів. Як у випадку зі словом «байрактар» (турецький ударний оперативно-тактичний середньовисотний безпілотний літальний апарат із великою тривалістю польоту і здатністю виконувати дистанційно керовані або автономні польоти)<sup>38</sup>, яке одразу стало словом-символом українського опору під час російсько-української війни. Це спричинило надзвичайно високу частотність використання військової назви, яка за рекордно короткий час стала невіддільною частиною сучасної масової культури, а згодом і виробництва, комерції: пісні, реклама, меми, товари, мерчандайз, сувенірна монета та ін. А це, своєю чергою, спричинило нове явище, іменоване збірною назвою «байрактарщина» (використання теми війни та воєнних символів у медіапросторі та в комерції). Дуже швидко слово «байрактарщина» набуло стійкої негативної конотації завдяки появі неосеми 'надмірно часте використання теми війни і символів війни', від якої одразу розвинулася неосема 'спекулювання, паразитування на темі війни і на символах війни', що пов'язане із тривалим мовним досвідом використання морфеми -щин-(а): слова «шароварщина», «радянщина», «нелегальщина», «п'ярщина» та ін. мають негативнооцінну конотацію стосовно різних суспільних явищ або виду професійної діяльності<sup>39</sup>.

Мовна пам'ять дає змогу використовувати колись відомі мовцям слова-кваліфікатори. Наприклад, серед описових зворотів продуктивний тип становлять конструкції зі стрижневим словом *м'ясник* (*різник*) «кровожерлива, дуже жорстока людина», первинне значення «воєначальник, який прагне здобути перемогу ціною людських життів», і цей тип номінації застосовували

<sup>38</sup> Див.: Список безпілотних літальних апаратів України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki?curid=2927236> (доступ: 11.10.2023).

<sup>39</sup> Пор. також: *паранджановщина* 'явище в кіноіндустрії, що полягає в надмірному наслідуванні та копіюванні творчості С. Паранджанова', *подерев'янищина* 'явище в сучасній масовій літературі, що полягає в надмірному й недоцільному використанні обценної лексики (пов'язане з Л. Подерев'янським)', *поплавищина* 'явище в сучасній масовій культурі, що полягає в нефаховій музичній діяльності, переважно концертній (пов'язане з М. Поплавським)' та ін.

до військових керівників війни в Афганістані, і ще раніше – Другої світової війни (зокрема советського маршала Жукова: *м'ясник перемоги, кривавий м'ясник*). У контексті сучасної війни з'явилися назви-перифрази імен російських воєначальників: *маріупольський м'ясник* – генерал-полковник Мізинцев, *вугледарський м'ясник* – генерал-полковник Муров, *бахмутський м'ясник* – Пригожин<sup>40</sup>.

Фразеологічна неологізація теж часто базована на мовній пам'яті та історичній пам'яті. Наприклад, вираз *вантаж-200* з'явився під час Афганської війни і походить від порядкового номера наказу міністерства оборони СРСР (наказ № 200 від 08.10.1984 р.) про спеціальні заходи щодо поховання загиблих або, за іншою версією, від ваги (200 кг) контейнера із тілом загиблого воїна (дерев'яна труна, оцинкована залізом, яку клали в дерев'яний ящик і доставляли літаком з Афганістану до СРСР)<sup>41</sup>.

За роки повномасштабного вторгнення з'явилися нові сталі вирази, як-от *тракторні війська*: слово *тракторний* набуло мілітарної конотації, коли на третій день російсько-української війни роми вкрали в росіян гусеничний броньований тягач і використали в господарських потребах; згодом чимало українських селян та фермерів перевозили трофейну військову техніку зазвичай трактором і передавали ЗСУ. Або ремонтували і використовували самі. З'явилося чимало мемів на цю тему, так що «тракторні війська» почали жартома називати «меметичним підрозділом» ЗСУ<sup>42</sup>.

Війна зумовила зміни у структурі таких стійких, здавалося б, виразів, як паремії. Відомий вираз *моя хата скраю* означає непричетність, байдужість до всього, що відбувається. Від початку російсько-української війни компонент *скраю* був витіснений у мовленні компонентом *усюди*, у результаті чого функціює вираз *моя хата всюди* (його можна було побачити на транспорті, одязі, значках тощо) із протилежним (позитивним) значенням «відповідальність за все, що відбувається». Новітній паремійний вираз

<sup>40</sup> Степаненко М. Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.): монографія. Харків, 2024. С. 46.

<sup>41</sup> Там само. С. 60.

<sup>42</sup> Там само. С. 85.



поповнив розряд «національних слоганів»,<sup>43</sup> які гуртують український народ від час війни, тобто є чинниками консолідації.

І навпаки – нейтральні паремії можуть набувати сьогодні негативної конотації, як-от відомий вислів «побачити Париж і померти» після повномасштабного вторгнення російського загарбника в Україну в лютому 2022 р. набув таких модифікацій щодо складників: *Побачити Авдіївку і померти; Побачити Мариуполь і померти; Побачити Україну і померти* та ін., в яких суть закладеного змісту пов'язана вже не з красою та славою, а зі смертю, загибеллю російських загарбників унаслідок поневолення ними мирного населення України, масових убивств, а також нищення української матеріальної та нематеріальної культури і спадщини.

Мова пропонує також захисний «граматичний» маркер, наприклад, активне повернення у вжиток сполуки *в Україні*, яку зумисне вилучили як ненормативну ще за радянської тоталітарної системи і тоді ж запровадили як нормативний вираз *на Україні*, підкреслюючи таким чином, що дія відбувається в якійсь частині країни, на якійсь частині території, що розташована на периферії, далеко від центру (росіяни кажуть «на Україне», маючи на увазі віддалену від Москви територію малоросів, що свідчить про імперське мислення стосовно українців). Якщо вираз *в Україні* реабілітовано після 1991 р., то за останні два роки війни в мовному просторі України мовці з активною проукраїнською позицією послуговуються фразою *на Росії*, що за нормами є помилкою, але має право на життя як вияв громадянської позиції.

Як бачимо, і мова як духовно-національний феномен та націєствердний чинник єднання мовців<sup>44</sup>, і самі мовці в час теперішньої російсько-української війни переживають стан адаптування до воєнних реалій з елементами модернізації і водночас зі сталим опертям на історичну пам'ять та національну ідентичність, щоби вистояти, вижити і мати змогу подальшого розвитку. Як резюмував Тарас Кремень, «державна мова різко зміцнила свої

<sup>43</sup> Там само. С. 111.

<sup>44</sup> Вонс Р. Яку роль відіграла українська мова у війні: роз'яснення уповноваженого. URL: [https://glavcom.ua/country/culture/v-umovakh-vojennoho-stanu-ukrajina-zrobila-znachnij-postup-nazustrich-derzhavnij-movi-upovnovazhenij--924118.html#google\\_vignette](https://glavcom.ua/country/culture/v-umovakh-vojennoho-stanu-ukrajina-zrobila-znachnij-postup-nazustrich-derzhavnij-movi-upovnovazhenij--924118.html#google_vignette) (доступ: 02.10.2024).

позиції та відіграла значну роль в інформаційній війні»<sup>45</sup>, а на 1000-й день повномасштабної війни уповноважений із захисту державної мови заявив: «Кожен день цієї війни доводить: українська мова – це справжня зброя проти російської пропаганди, численних спроб стерти національну самобутність»<sup>46</sup>. Для цього необхідно забезпечити пріоритетне функціонування державної мови на всеукраїнському та регіональному рівнях, в усіх сферах публічного життя: державні органи влади, судочинство, органи місцевого самоврядування, освіта, наука, культура, сфера обслуговування споживачів, книговидання та книгорозповсюдження, медіа, соцмережі.

---

<sup>45</sup> Там само.

<sup>46</sup> Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремень: офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/govvamova/posts/pfbid02VA3VrdqZqCyKNU4o1LsXyyBnC8dGccN1WChYxYoYzyafPpDaLC8B2BsZBjh9FwQl> (доступ: 01.11.2024).

## IV. Концепт «національна ідентичність» у пам'яттєвому дискурсі

Наталія Колб

Агресія Росії проти України від 2014 р. у форматі гібридної війни, а особливо від 2022 р. через повномасштабне вторгнення, з новою силою поставила українське суспільство перед усвідомленням важливості національної ідентичності як одного з визначальних інструментів успішного протистояння ворогові, національного й державного виживання народу. Відтак проблеми національної тотожності та її складових протягом останнього часу дедалі частіше опиняються в полі українського дискурсу на різних рівнях (науковому, науково-популярному) і форматах спілкування (лекції, конференції, YouTube-канали і подкасти для різних цільових аудиторій), стають предметом спеціальних обговорень, накреслення планів та спроб їх реалізації.

Сьогодні існує багато визначень поняття «національна ідентичність»<sup>1</sup>. Одним із найбільш вдалих і водночас таким, що відображає позицію когорти мислителів, є визначення французького філософа Поля Рікера. Він окреслив національну ідентичність так: «стабільне сприйняття людиною себе як представника національного простору, особистості, що засвоїла принципи, цінності, інструменти комунікації, художню мову тощо означеної системи та перетворила/перетворює себе за заданим зразком»<sup>2</sup>. Тож учений підкреслив, що національна ідентичність, з одного боку, передбачає певну сталість, опору на властивих для конкретного

---

<sup>1</sup> Стегній О.І. Національна ідентичність. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71062> (доступ: 03.09.2024); Косович О. Мова та національна ідентичність. Тернопіль, 2019. С. 23–26.

<sup>2</sup> Рікер П. Сам як інший. Київ: Дух і літера, 2000. Також див.: Кривда Н. «То є мої гори, і я тут газда», або що таке ідентичність і як її змінити. *24 канал. Колонки* (29.03.2024). URL: [https://24tv.ua/yak-zminiti-identichnist-ukrayintsiv-yaki-buli-pid-vplivom-rosiyskoyi\\_n2524579](https://24tv.ua/yak-zminiti-identichnist-ukrayintsiv-yaki-buli-pid-vplivom-rosiyskoyi_n2524579) (доступ: 12.10.2024).

народу традиціях і цінностях, а з іншого – динамічність та здатність до змін і розвитку.

Британський дослідник Ентоні Д. Сміт вирізнив дві моделі формування національної тотожності: західну (ціннісну) й не-західну (етнічну). Західна, з точки зору Е. Сміта, формується на підставі добровільно прийнятої особою системи цінностей конкретної спільноти (з акцентом на дотриманні права), а саме: історичної території; політичних і законодавчих засад існування; рівності прав та обов'язків своїх щодо громади і громади щодо себе; громадянської культури та ідеології, а також культури, системи цінностей і традицій. Натомість, осердям формування не-західної моделі Е. Сміт назвав спільне етнічне походження, в якій базовими об'єднавчими категоріями стають мова, віра, культура, традиції та звичаї конкретного народу, а також присутня визначальна роль інтелектуалів у формуванні національних наративів і цінностей<sup>3</sup>.

Розмірковуючи, до якої із запропонованих Е. Смітом моделей належить національна ідентичність українців, українські дослідники дійшли висновку, що вона формується на межі цих двох форм, поєднуючи засади однієї й іншої<sup>4</sup>. Так, від часу відновлення державної незалежності в українському суспільстві постійно зростає відсоток тих, хто прагнув бачити свою країну частиною європейської цивілізації та розбудовувати життя на її базових цінностях: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права і повага до прав людини (зокрема меншин)<sup>5</sup>.

Концентрованим проявом існування в українському суспільстві стійких ознак західного (ціннісного) типу національної ідентичності стала Революція гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) – багатотисячний спротив українців проти намірів влади призупинити процес інтеграції України в Європейський Союз, повертаючи її, натомість, у зону впливу РФ. Водночас ці події виразно засвідчили проблему розколу українського су-

<sup>3</sup> Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С. 74–75.

<sup>4</sup> Чому варто говорити про ідентичність в умовах війни? Культурна ідентичність. Лекція (21.02.2024). *Культурний Проект*. YouTube. [https://youtu.be/AClh7\\_-nB5k?si=6sq5cwNXaZgXQXlg](https://youtu.be/AClh7_-nB5k?si=6sq5cwNXaZgXQXlg) (доступ: 11.10.2024).

<sup>5</sup> Що таке Європейський Союз? [https://op.europa.eu/webpub/com/eu-and-me/uk/WHAT\\_IS\\_THE\\_EUROPEAN\\_UNION.html](https://op.europa.eu/webpub/com/eu-and-me/uk/WHAT_IS_THE_EUROPEAN_UNION.html) (доступ: 02.10.2024).

спільства в поглядах щодо вектора розвитку своєї держави, що одночасно стало відображенням розколу громадян за національною тотожністю.

Так, за соціологічними зрізами станом на січень 2014 р., акції спротиву підтримували до 50 % опитаних<sup>6</sup>. Заходи цієї частини суспільства наповнені виразними українськими національними ознаками: частим виконанням державного гімну, масовим використанням національних стягів, як також чорно-червоного прапора Українського націоналістичного руху та прапора Євросоюзу. Зі сцени Євромайдану лунали національні патріотичні промови, декламації, українські народні й сучасні пісні, виступали впливові духовні і культурні діячі. Одним із символів боротьби учасників Революції гідності стали зображення знакових українських поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. У стилі (само)організації життя Майдану спостерігачі чітко відчитували продовження історичної традиції функціонування козацької Січі. Впадало також у вічі, що «мовою Євромайдану» значною мірою була українська з динамікою до зростання цього показника. Протягом грудня–лютого 2014 р. кількість учасників протестів у Києві, які повсякденною мовою свого спілкування визнавали українську, зростає від 52 % до 59 %. Водночас кількість тих, які називали рідною російську або обидві мови, зменшилася від 20 % до 16 % та від 28 % до 24 % відповідно<sup>7</sup>. Такі тенденції, поза сумнівом, були значною мірою зумовлені усвідомленням українцями небезпеки Росії як ворога (відображенням цього, зокрема, ставали гасла Майдану «Україна – це Європа», «Путяра, іди геть!», «Ні кроку назад, позаду Москва!» та ін.<sup>8</sup>) і потреби чітко ідентифікувати свою відрубність від неї як елемент національного захисту.

<sup>6</sup> Євромайдан підтримує 50 % українців, Антимайдан – 27 %. *Українська Правда* (21.01.2014). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/01/21/7010495/> (доступ: 01.09.2024).

<sup>7</sup> Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? *Київський міжнародний інститут соціології* (06.02.2014). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=226&page=1> (доступ: 10.08.2024).

<sup>8</sup> Євромайдан. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD#cite\\_note-577](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD#cite_note-577) (доступ: 11.09.2024).

Водночас практично половина громадян – до 46 % – виступила проти гасел Євромайдану<sup>9</sup> та значною мірою ідентифікували себе з російським історичним, культурним та політичним простором, зокрема виступали за надання російській мові статусу другої державної. Зауважмо, що «мовою Антимайдану» (транспарантів, промов зі сцени, спілкування учасників мітингів) була російська. Прихильники цих заходів як ознаку своїх ідеологічних цінностей використовували георгіївські стрічки. З підтримкою цієї частини громадян виступили єрархи УПЦ (МП)<sup>10</sup>. Уже незабаром стало очевидним, що населення східного та південного регіонів України, які внаслідок столітньої цілеспрямованої діяльності російської влади (спершу імперської, а тоді – радянської) найбільше зазнали розмивання української національної ідентичності, що стало для Російської Федерації добрим ґрунтом для територіальних зазіхань та позірної легітимізації своїх дій як відповіді на бажання самих українців, а також декларування цих територій як історично російських.

Поза тим годі заперечити, що чимало посприяло такому розвитку подій і недостатне, а часом вочевидь свідомо легковажне ставлення української влади до розвитку національної політики, формування українського інформаційного простору (підтримки українськомовних медій, видавництв і видань, кіно, поп-культури тощо)<sup>11</sup>, а також незрілість самих українців у питаннях плекання національної ідентичності (мови, культури, традицій, історії) і прищеплення її своїм дітям. Відтак, непоодинокі представники

<sup>9</sup> Дані спільного загальноукраїнського соціологічного дослідження Центру соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» і Київського міжнародного інституту соціології (07.02.2014). *SOCIS. Центр соціальних та маркетингових досліджень*. URL: <https://archive.ph/20140207104534/http://www.socis.kiev.ua/ua/press/dani-spilnoho-zahalnoukrajinskoho-sotsiologichnoho-doslidzhennja-tsentru-sotsialnykh-ta-marketyn.html> (доступ: 12.09.2024).

<sup>10</sup> Спітюк Т. У чому Схід і Захід разом? *Zaxid.net*. (22.01.2014). URL: [https://zaxid.net/u\\_chomu\\_shid\\_i\\_zahid\\_razom\\_n1301181](https://zaxid.net/u_chomu_shid_i_zahid_razom_n1301181) (доступ: 13.10.2024).

<sup>11</sup> Степико М.Т. Загальноукраїнська ідентичність – головний об'єкт гібридної війни Росії проти України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2017. С. 6. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/zagalnoukrainska-identichnist-golovniy-obekt-gibridnoi-viyni> (доступ: 10.10.2024).

молодшого покоління українців, які зростали вже в незалежній Україні, зазначали, що формувалися в атмосфері домінування російського інформаційного й ідеологічного простору, панування російської мови, суржику чи двомовності й сприйняття всього українського як меншовартісного. Тільки агресивні дії Росії проти України (у когось на етапі Революції гідності, у когось – на тлі розв'язання гібридної чи повномасштабної війни) стали ключовим моментом прийняття чіткої української самоідентифікації,<sup>12</sup> одним із виявів якої став перехід у щоденному спілкуванні на українську мову<sup>13</sup>. Боротьба українців за збереження своєї державності і права самостійно визначити шлях свого розвитку стала поштовхом до утвердження української ідентичності як важливої і серед українських громадян іншого етнічного походження<sup>14</sup>.

Такі трансформації в українському суспільстві зафіксували й соціологічні дослідження. Якщо у 2017 р. належними до однієї національності себе визнали 74 % опитаних, то в 2024 р. таких стало 84 % (конкретно серед етнічних українців цей показник зріс від 77 % до 85 %). Зменшилася кількість тих, які стверджували належність одразу до двох і більше національностей (від 12 % до 7 %), як також тих, що в питанні етнічної належності не визначилися (від 8 % до 4,5 %). Показово, що трансформації у сприйнятті

<sup>12</sup> Напр., див.: Розстріляне відродження. Дерусифікація. Війна з Росією за культуру – Безверха. *Вечір Середи* (29.05.2024). YouTube. [https://youtu.be/A\\_3ylE8PnHk?si=WvLbAaku6CZu7u-4](https://youtu.be/A_3ylE8PnHk?si=WvLbAaku6CZu7u-4); Про бої у Кринках, шлях до українськості та турне Африкою – Євген «Лата», бойовий медик. *Армія TV – військове телебачення України* (20.08.2024). YouTube. <https://youtu.be/jeHoANOJAr4?si=zyVcxmjftzOmOkOjV>; Донбас. За демократією скучив? Рух опору з жіночим обличчям. Казанський. *Жовті кеди* (28.03.2024). YouTube. [https://youtu.be/d\\_TvGdcTRbE?si=FqCEyhINW3KdGfBg](https://youtu.be/d_TvGdcTRbE?si=FqCEyhINW3KdGfBg); Як ми шукали себе: що таке ідентичність і особиста деколонізація. «*Прощавай, імперіє!*». *Суспільне Культура* (23.05.2024). YouTube. [https://youtu.be/qQAiFEodZOM?si=ToGLMuIarX1wwhMJ\\$](https://youtu.be/qQAiFEodZOM?si=ToGLMuIarX1wwhMJ$); Український дубляж. Зйомки з росіянами. Кіно і війна – Денисенко. *Вечір Середи* (19.10.2024). YouTube. [https://youtu.be/WzFfSY\\_W00?si=2GSrn1XUadAyAtbC](https://youtu.be/WzFfSY_W00?si=2GSrn1XUadAyAtbC).

<sup>13</sup> Про проблему мови як чинника національної ідентичності та історичної пам'яті українців докладно див. у Розділі III цієї аналітичної записки.

<sup>14</sup> Напр., див.: «Жидобандера», єврей чи українець? Про нацистів в Україні, єврейську сучасну музику та інше. *Єврейський подкаст* (14.10.2024). YouTube. <https://youtu.be/KqfOKfaG58U?si=9xtMbJALksVEZ44W>.

належності до однієї національності відбулися головню у регіонах, які найбільше потерпають від російської експансії: у центральному він зріс від 82 % до 86 %, у південному – від 61 % до 78,5 %, у східному – від 58% до 74 %. Водночас практично у всіх регіонах України (крім центрального) простежувалося відчутне зменшення кількості громадян із бінарною ідентичністю: у західному – від 6 % до 2 %, у південному – від 24 % до 12 %, а у східному – від 19 % до 10 %.

Іншою важливою тенденцією стали певні зміни в поглядах українців стосовно базових ознак формування своєї нації. Так, порівняно з 2021 р. у червні 2024 р. від 51 % до 46 % скоротилася частка тих, які підтримували «визначення української нації як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування і традицій». Натомість дещо зросла (від 24,5 % до 28 %) кількість прихильників погляду на українську націю як етнічну (за наявністю українців серед предків) або культурологічну (від 18 % до 21 %) спільноту (з акцентом на спілкуванні українською мовою, дотримання національних традицій та виховання на них своїх дітей). Громадянську модель нації підтримували насамперед представники південного, східного і центрального регіонів, тоді як етнічна і культурологічна знаходила численну підтримку насамперед на західних теренах нашої держави<sup>15</sup>.

Агресія Росії щодо України врешті на державному рівні запустила процеси усунення інструментів і маркерів, які «прив'язували» українське суспільство до російського ідеологічного простору і ставали «м'якою» силою впливу ворога на свідомість та національну ідентичність наших громадян. Зокрема українська влада законодавчо заборонила російські телевізійні канали, соцмережі та сайти, медіасервери<sup>16</sup>. Було здійснено заходи для ней-

<sup>15</sup> Ідентичність громадян України: тенденції змін. *Разумков Центр* (10.06.2024). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (доступ: 12.11.2024).

<sup>16</sup> Комарова О. Чи порятує інформпростір України заборона російських телеканалів? *Радіо Свобода* (18.03.2016). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27621119.html> (доступ: 13.09.2024); Кознова О. Президент продовжив заборону російських соцмереж та сайтів в Україні. *Liga Zakon* (15.05.2020). URL: [https://biz.ligazakon.net/news/195314\\_prezident-prodovzhiv-zaboronu-rosyiskikh-sotsmerezh-ta-saytv-v-ukran](https://biz.ligazakon.net/news/195314_prezident-prodovzhiv-zaboronu-rosyiskikh-sotsmerezh-ta-saytv-v-ukran); Ізвозікова А. В Україні заборонили 16 медіасерверів, що пов'язані з РФ. *Суспільне*



тралізації впливу Росії через РПЦ (зокрема ухваленням Закону про заборону релігійних установ, пов'язаних із Росією, 2024 р.<sup>17</sup>). Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.) активізував процес вилучення з українського громадського простору символів російської ідеологічної політики – демонтажу відповідних пам'ятників та символів, перейменування вулиць. Український інститут національної пам'яті розробив рекомендації щодо засудження і заборони пропаганди російської імперської політики, про подолання наслідків русифікації і тоталітаризму та ін.<sup>18</sup>

Водночас у суспільстві стрімко зріс запит на все українське, зумовлений потребою будувати замість зруйнованої пострадянської тотожності з концептом «все же братя» свою українську національну ідентичність. Це породжує необхідність пізнавати / наново відкрити себе самих, свою культуру, традиції, історію. «Тому людям потрібно все, – констатував письменник та літературознавець Ростислав Семків, – книги, особливо історичні, література, особливо класика, подкасти, відеосюжети, блоги тощо»<sup>19</sup>. Своєю чергою українські фахівці – історики, філологи, письменники, літературознавці, журналісти – відгукнулися на цей запит створити якісний культурний україномовний контенту. Крім видання наукових досліджень і художньої літератури та проведення різноманітних заходів, значну увагу закономірно було звернено на донесення інформації через інтернет-мережі,

---

*Новини* (09.11.2023). URL: <https://suspilne.media/613795-v-ukraini-zaboronili-16-mediaservisiv-so-povazani-z-rf/> (доступ: 01.09.2024).

<sup>17</sup> Собенко Н. Закон про заборону релігійних установ, пов'язаних із РФ, набув чинності. *Суспільне Новини* (23.09.2024). URL: <https://suspilne.media/842711-zakon-pro-zaboronu-religijnih-ustanov-povazanih-iz-rf-nabuv-cinnosti/> (доступ: 10.10.2024). Докладніше про це див. у Розділі V аналітичної записки.

<sup>18</sup> Див.: Подолання наслідків русифікації та тоталітаризму в Україні. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini> (доступ: 01.11.2024).

<sup>19</sup> Семків Р. Коли література стала пропагандою. *Локальна історія. Без брому* (30.09.2024). URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/koli-literatura-stala-propagandoiu-rostislav-semkiv/> (доступ: 13.09.2024).

зокрема YouTube. Так, у 2020 р. розпочато проєкт «Твоя підпільна гуманітарка», присвячений питанням української гуманітаристики; у 2021 р. – програма «Шалені автор(к)и», засновники якого обговорюють питання культурно-національної ідентичності, та «Культуртригер», присвячений насамперед історії українського мистецтва і митців, у 2024 р. – блог «Прощавай, імперіє!», метою якого є допомогти українцям позбутися емоцій до всього російського та вибудувати власну національну ідентичність. Неабиякої актуальності для «зшивання» українського суспільства, розбитого тривалим нав'язуванням Росією стереотипів, кліше і взаємного ворожого налаштування мешканців різних регіонів нашої держави один до одного, набуло пізнання своєї країни. Так, ще у 2011 р. почав діяти відеопроєкт «Хащі», мета якого – показати провінційну Україну, її життя, історію, менталітет українців без прикрас. У 2016 р. започатковано суспільно-культурний мультимедійний українознавчий проєкт «Ukrainaeer», завдання якого учасники окреслювали «шляхом ретельних досліджень зрозуміти та сформулювати, ким є українці та донести це світу в доступній медійній формі»<sup>20</sup>. Результатом експедицій команди стало розміщення на сайті проєкту понад 200 текстів (окрім української, сайт подає тексти 11 мовами), видання книжки «Ukrainaeer. Країна зсередини» українською та англійською мовами, створення документального фільму «Ukrainaeer. The Movie»<sup>21</sup>.

Показово, що велику частину фахової популярної українознавчої медіа-продукції складають власне історичні проєкти, які збирають тисячі, десятки, а то й сотні тисяч підписників та переглядів. Окремі з них диверсифікують свою діяльність, використовуючи різні формати подання інформації, створюють додаткові підпроєкти. Серед найуспішніших таких ініціатив слід назвати такі проєкти: «Історична правда» (започаткований 2010 р. у форматі суспільно-історичного науково-популярного

<sup>20</sup> Про проєкт. Ukrainaeer. Експедиція Україною. <https://web.archive.org/web/20190412115255/https://ukrainaeer.net/expedition/> (доступ: 13.09.2024).

<sup>21</sup> Чорнієвич М. Фільм про Україну одночасно презентували у 7 країнах. *Gazeta.ua* (02.11.2019). URL: [https://web.archive.org/web/20191105014416/https://gazeta.ua/articles/culture/\\_film-pro-ukrayinu-odnochasno-prezentovali-u-7-krayinah/936211](https://web.archive.org/web/20191105014416/https://gazeta.ua/articles/culture/_film-pro-ukrayinu-odnochasno-prezentovali-u-7-krayinah/936211) (доступ: 10.10.2024).

онлайн-видання; від 2020 р. діє однойменний YouTube-канал); «Велич особистості» (2013–2019 рр.; від 2019 р. – «Ген нації»);

«Локальна історія» (2013 р.; від 2018 р. видає однойменний науково-популярний глянєць; від 2019 р. випускає подкаст «Без Брому з Віталієм Ляскою»); «імені Т.Г. Шевченка» (від 2019 р.); «Історія без міфів» (2020 р., від 2023 р. запущено додатковий проєкт «10 запитань істориків»); «Історія для дорослих» (від 2021 р.); «Реальна історія» (від 2023 р.); «Батьки-засновники. Історія України» (від 2024 р.).

Удалим узагальненням завдань, які ставлять перед собою творці цих медіа-проєктів, є вказані авторами YouTube-каналу «Історія без міфів», а саме: «спростування антинаукових міфів, фейків і стереотипів про Україну та українців; поширення суспільного інтересу до історії, гордості за славетне минуле, перемоги й досягнення українського народу; сприяння консолідації українського суспільства; формування позитивного іміджу України й українців; сприяння усвідомленню місця й ролі України у світі та впливу загальносвітових процесів на нашу країну; поширення культури критичного мислення та навичок аналітичної роботи з джерелами інформації»<sup>22</sup>.

Популярність такого формату отримання історичних знань серед українців підтверджує й соціологія. Так, 48,9 % респондентів загальнонаціонального опитування, проведеного у 2024 р. українською дослідницькою організацією «Оперативна соціологія», зазначили, що головним джерелом інформації про минуле для них є YouTube, а на другому місці (41,8 %) – національна документалістика. Основна вікова аудиторія такого формату отримання інформації – 18–34 роки. Учасники цього ж опитування ствердили, що від початку повномасштабної війни їх інтерес до національної історії значно зріс (таку відповідь дали 44,7 % респондентів). І тут цікавою особливістю виявляєте, що цю потребу визнають насамперед представники вікової групи 50–59 років та 60+, тобто ті, які свого часу були позбавлені об'єктивних знань про історичне минуле свого народу. Натомість серед молоді, яка ніколи такого браку інформації не відчувала, це зацікавлення є значно нижчим – 23,3 %<sup>23</sup>.

<sup>22</sup> Історія без міфів. YouTube: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv> (доступ: 15.10.2024).

<sup>23</sup> Рівень знання історії України, а також ставлення до державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті. *Аналітичний звіт*

Великий акцент на пізнанні минулого свого народу є абсолютно закономірним. Адже саме усвідомлення свого історичного коріння, формування колективної пам'яті народу становить одну з основних засад його національної ідентичності, а суспільний консенсус щодо форми цієї пам'яті є важливим чинником національної та державної цілісності<sup>24</sup>. Водночас значення зрілої історичної свідомості народу для українців посилює факт, що російська влада одним із базових інструментів своєї агресії проти України використовує саме історичні аргументи, а власне – маніпуляцію історією<sup>25</sup>. Розмірковуючи над підходами до формування колективної історичної пам'яті українців, голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович наголосив, що в інтересі зміцнення українського суспільства, його ідентичності не можна допускати заміщення комуністичних міфів ультра націоналістичними, натомість слід дотримуватися виважених і ліберальних підходів, чітко називати історичні помилки свого народу, але обов'язково відзначати його сильні риси та говорити про об'єднувчі фактори, спрямовувати державні й академічні зусилля на дослідження об'єктивної історичної картини минулого українців, усвідомлювати ці процеси як стандартні для розвитку історії європейських народів<sup>26</sup>.

Уроки з історії України паралельно з іншими гуманітарними українознавчими предметами поряд із вихованням у сім'ї мають бути підставою формування національної ідентичності серед дітей і підлітків. Однак практика засвідчує, що часто через

---

за результатами проведення загальнонаціонального репрезентативного опитування методом особистого інтерв'ю (2024). URL: [https://drive.google.com/file/d/1\\_P8z0bACMi-M1Q5ferGKhcZfsydSHCj2/view](https://drive.google.com/file/d/1_P8z0bACMi-M1Q5ferGKhcZfsydSHCj2/view) (доступ: 02.09.2024).

<sup>24</sup> Zenderowski R. Pamięć i tożsamość narodowa. *Athenaeum*, 2011. Т. 28. S. 149–150.

<sup>25</sup> Шурхало Д. «Приводом для цієї війни росіяни обрали історію»: Антон Дробович про радянську спадщину, здоровий глузд і майбутню перемогу. *Радіо Свобода* (23.09.2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/drobovych-pro-stavlennya-do-radyanskoji-spadshchyny/32561541.html> (доступ: 22.09.2024).

<sup>26</sup> Антон Дробович – голова Українського інституту національної пам'яті та оператор БПЛА. *ТРО Медіа* (09.09.2023). YouTube. [https://youtu.be/\\_V9X2QQ86Hs?si=978iprvETjSUULn](https://youtu.be/_V9X2QQ86Hs?si=978iprvETjSUULn) (доступ: 23.09.2024).

підходи до викладання цих предметів, нецікавий і формальний їх виклад учні не переймають любові до своєї культури й історії, не засвоюють їх як частину важливої для себе ідентичності. Навіть високі бали зі ЗНО чи НМТ не є ознакою осмисленого і глибокого сприйняття молоддю цієї інформації<sup>27</sup>. З міркуваннями про реформування викладання історії України у школі влітку 2024 р. виступило Міністерство освіти, пропонуючи запровадити формат інтегрованого курсу, коли б історія України була вплетена в загальноєвропейський контекст, залишаючись при тому в центрі оповіді. Однак такий проєкт викликав в українських середовищах дискусію: частина фахівців сприймала це як спосіб збагачення національної історії та погляду на неї з нового ракурсу<sup>28</sup>, натомість інші вбачали в такому підході небезпеку «нищення національної моделі освіти та підривання державності України зсередини»<sup>29</sup>.

Предметом дискусії в українському суспільстві стало також питання, чи приймати як частину своєї національної пам'яті українців, що працювали для інших національних проєктів, як також представників народів, що народилися і творили на українських етнічних землях. Так, наприклад, Ростислав Семків зазначив, що, на його думку, критерієм у цьому питанні має бути розуміння, як сам діяч себе ідентифікував і ставився до української культури<sup>30</sup>. Натомість журналіст і громадський діяч Олександр Доній стверджував, що для нього у вирішенні цього питання визначальним

<sup>27</sup> Кокора А.-Л. Вчити історію по-новому. Чому про інтегрований курс для шкіл дискутують фахівці. *Локальна історія* (02.09.2024). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vchiti-istoriiu-po-novomu-chomu-pro-integrovani-kurs-dlia-shkil-diskutuiut-fakhivtsi/> (доступ: 04.08.2024).

<sup>28</sup> Ляска В., Старченко Н. Несподівані зміни. Якій історії навчатимуть у школах? *NV* (08.09.2024). URL: [https://www.youtube.com/watch?v=Kc9UfwbGkAI&ab\\_channel=RadioNV](https://www.youtube.com/watch?v=Kc9UfwbGkAI&ab_channel=RadioNV) (доступ: 11.10.2024).

<sup>29</sup> Звернення до міністра проти злиття історичних дисциплін «Історія України» та «Всесвітня історія». *DailyLviv.com* (11.08.2024). URL: <https://dailylviv.com/news/osvita-i-nauka/zvernennya-do-ministra-proty-zlyttya-istorychnykh-dystryplin-istoriya-ukrayiny-ta-vsesvitnya-istoriya-126762/> (доступ: 14.11.2024).

<sup>30</sup> Семків Р. Коли література стала пропагандою. *Локальна історія. Без брому* (30.09.2024). URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/koli-literatura-stala-propagandoiu-rostislav-semkiv/> (доступ: 13.09.2024).

є місце народження і проживання особи: «Кожен народжений та зрослий на території України – українець»<sup>31</sup>.

Неоднозначним є й ставлення українців до усунення з міського простору пам'яті про російських представників культури. Філолог і перекладач Остап Українець, говорячи про доцільність збереження в українському громадському просторі пам'ятників російським діячам імперської / радянської доби, зауважив: «У контексті цих подій і діячів працює абсолютно не так, як російська і... більшість дискусійних пам'ятників працюють саме на цьому розходженні. Те, що для росіян заслугоує пам'ятника, для нас дуже часто є меморіалом»<sup>32</sup>. Він наголошував, що ці пам'ятники є наслідком окупаційної політики та інструментом нав'язування українцям чужої культурної ідентичності як спільної. Водночас у жовтні 2024 р. низка діячів культури звернулася до ЮНЕСКО з проханням вплинути на зупинку демонтажу пам'ятників імперської та радянської доби в Одесі, серед яких пам'ятник Пушкіну. Одна з підписанток цього звернення, директорка Центру міської історії у Львові Софія Дяк пояснила, що вважає неправильним здійснення таких кроків шляхом авторитарного рішення влади без врахування думки місцевої громади<sup>33</sup>.

Соціологічні опитування яскраво відображають, що війна не змусила українців відмовитися від стереотипу «культура поза політикою». Багато з них не схильні покладати на російських діячів культури таку ж провину за нищення національної реалізації українців, як на російських політиків та владців (зокрема до перейменування вулиць, названих на честь діячів російської культури, у 2024 р. повністю схвальне ставлення продемонстрували 59 % респондентів)<sup>34</sup>.

<sup>31</sup> Гмиря А. Ідентичність: як зрозуміти, що я – українець? *Радіо Свобода* (25.07.2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-natsia/31951984.html> (доступ: 30.10.2024).

<sup>32</sup> Пам'ятник Пушкіну: зносити чи ні?.. *Твоя Підпільна Гуманітарка* (16.04.2022). YouTube. <https://youtu.be/1BUlzed7GYg?si=LHZjJKVYF0LKwrmH> (доступ: 18.09.2024).

<sup>33</sup> Ейсмунт В. Директорка Центру міської історії пояснила, чому проти знесення пам'ятника Пушкіну в Одесі. *Zaxid.net* (29.10.2024). URL: [https://zaxid.net/direktorka\\_tsentru\\_miskoyi\\_istoriyi\\_poyasnila\\_chomu\\_proti\\_znesennya\\_pamyatnika\\_pushkinu\\_v\\_odesi\\_n1596672](https://zaxid.net/direktorka_tsentru_miskoyi_istoriyi_poyasnila_chomu_proti_znesennya_pamyatnika_pushkinu_v_odesi_n1596672) (доступ: 11.11.2024).

<sup>34</sup> Рівень знання історії України... С. 7–10.

Хиткість національної ідентичності українського суспільства до певної міри демонструє і той факт, що частина громадян, які з вибухом повномасштабного вторгнення на знак розриву з російською ідентичністю перейшли на спілкування українською мовою, або принаймні соромилися публічно розмовляти російською, з часом знову повернулися до звичної для себе мовної практики, розмовляють цією мовою зі своїми дітьми. Не зникло, хоча й відчутно зменшилося, взаємне упереджене ставлення між українцями насамперед східного і західного регіонів, що періодично виливаються у взаємні звинувачення, хто «привів цю війну». Соціологічне опитування показує, що у 2024 р. відчуття єдності й солідарності між українцями різних регіонів України знизилося, порівняно із 2023 р.<sup>35</sup> На таку зміну настроїв в українському суспільстві, поза сумнівом, суттєво впливала ситуація на фронтах та почуття «втоми суспільства від війни».

Поза тим слід розуміти, що від проголошення державної незалежності Україна методично проходить свій шлях націєтворення, а агресивна політика Росії тільки сильно пришвидшила ці процеси. Усвідомлення загрози для своєї державності й національного існування спонукало українців активізувати рух від ідеологічної конфронтації до консолідації суспільства, об'єднуватися навколо символів з яскравим національним забарвленням, окремі з яких до війни були в суспільстві джерелом жорсткого протистояння та здавалися неподоланими. Чи не найяскравішим прикладом таких змін є ставлення українців до постаті Степана Бандери, який внаслідок тривалої цілеспрямованої пропаганди Росії став однією з найбільш контраверсійних та одіозних історичних осіб для українців (і не тільки). Станом на 2024 р. 69,1 % опитуваних заявили про «позитивне і скоріше позитивне» ставлення до С. Бандери<sup>36</sup>.

Способом «зшивання» України і формування в її громадян загальноукраїнської ідентичності та патріотизму на етапі гібридної війни стали ініціативи в рамках проєкту «Схід і Захід разом», які передбачали подолання нав'язаного Росією стереотипного і взаємного ворожого сприйняття один одного українцями різних регіонів та налагодження співпраці між ними. Одним із методів до-

<sup>35</sup> Ідентичність громадян України: тенденції змін...

<sup>36</sup> Там само. С. 7.

сягнення цієї мети стала організація поїздок для мешканців Сходу на західні терени держави з метою їх особистого знайомства з культурою, щоденним життям, поглядами мешканців регіону<sup>37</sup>. Спеціальну увагу в рамках проекту звертали на формування соборницької української національної ідентичності серед молоді: для вчителів історії, української мови й літератури навчальних закладів Сходу України організовували літні школи, напрацьовували методичні рекомендації з викладання цих предметів та тренажери для їх складання під час ЗНО, організовували літні (зокрема краєзнавчі) табори для школярів та українознавчі конкурси<sup>38</sup>.

Важливість сформованої національної ідентичності для життєздатності держави і нації спонукає експертні середовища розвивати та поглиблювати знання про це явище, дискутувати, робити ці обговорення доступними для ширшої аудиторії. Важливим кроком у цьому напрямку, серед іншого, став започаткований у лютому 2024 р. освітньою гуманітарною платформою «Культурний Проект» курс лекцій під загальною назвою «У пошуках ідентичності», в рамках якого запрошені фахівці обговорюють як різні види ідентичностей українців (мовну, культурну, релігійну, етнічну), так і проблему їх формування, розвитку та захисту.

Давно назрілою для України потребою було запровадження законодавчо затвердженої державної політики у сфері національної ідентичності. Ще у 2017 р. в аналітичній записці «Загальноукраїнська ідентичність – головний об'єкт гібридної війни Росії проти України» її автор, доктор філософських наук Михайло Степико наголошував: «Формування спільної загальнонаціональної ідентичності неможливе без ідеології, яку сповідує, відстоює та поширює держава. Відсутність національного самовизначення держави має свої наслідком те, що сьогодні російські окупанти для більшості українців і досі залишаються якщо не братами, то ворогами “через непорозуміння”»<sup>39</sup>. Вибух повномасштабної війни врешті спонукав українських законотворців до такого кроку.

<sup>37</sup> Проект «Схід і Захід разом». *Kurs* (28.03.2016). URL: [https://kurs.if.ua/blogs/proekt\\_shid\\_i\\_zahid\\_razom\\_36341.html/](https://kurs.if.ua/blogs/proekt_shid_i_zahid_razom_36341.html/) (доступ: 08.09.2024).

<sup>38</sup> Схід і Захід разом: будуємо довіру зі шкільної парти. (2019). *Європегіон Карпати-Україна*. <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/shid-i-zahid-razom/> (доступ: 19.10.2024).

<sup>39</sup> Степико М.Т. Загальноукраїнська ідентичність... С. 8–9.



Від 1 січня 2023 р. в Україні набув чинності Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Поміж іншим, Закон подає чітке визначення поняття «українська національна ідентичність», окреслюючи її як «стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями». Також запропоновано визначення поняття «українська громадянська ідентичність» як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством». Метою державної політики у сфері національної і громадянської ідентичності Закон визначає «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина». Засобами для цього вказано: здійснення відповідних заходів для виховання молоді та громадянської освіти; врахування прав українців і національних меншин; блокування впливу держави-агресора на інформаційну, культурну та освітню сферу життя України; опору на фахових дослідженнях науковців та громадській думці; дотримання основних суспільно-державних (національних) ціннісних орієнтирів, якими є соборність, самобутність, воля та гідність. Вказано інструменти розвитку національної та громадської ідентичності у сфері національно-патріотичного; військово-патріотичного виховання та громадянської освіти, зокрема: популяризація української історії та культурної спадщини, організація заходів національно-патріотичного спрямування, співпраця з громадянськими інституціями, формування сприйняття державної мови як національної цінності і важливого атрибуту національної ідентичності та ін.<sup>40</sup> У грудні

<sup>40</sup> Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. *Відомості Верховної Ради*, 2023. Вип. 46. С. 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (доступ: 07.07.2024).

2023 р. Верховна Рада України ухвалила «Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року» та «Операційний план заходів з реалізації цієї Стратегії на перший етап 2023–2025 рр.».<sup>41</sup>

Отож виклики війни яскраво засвідчили характер національної ідентичності українців як такої, що поєднує риси культурної та ціннісної моделей. З одного боку, агресія Росії спонукала українців переосмислити значення національних ознак – мови, культури, історії, Церкви – як украї важливих для збереження самобутності й цілісності Української держави. Це стало для значної частини українців поштовхом відмовитися від радянської/ російської ідентичності, ідентифікації себе з українською культурною традицією, значного зацікавлення національним контентом, відкриття для себе української національної спадщини. У цих умовах відповіддю на запити суспільства стала насамперед ініціатива українських інтелектуалів та громадських діячів, завдяки яким національний медіа-ринок наповнився якісною і фаховою українознавчою продукцією. Такі заходи стали ефективним інструментом кращого пізнання широким загалом своєї історичної та культурної спадщини, зокрема її славних сторінок і непересічних постатей, усвідомлення себе її частиною, виховання гордості за свою країну. Вочевидь, поглиблення знань про минуле свого народу не в останню чергу причинилося до того, що у 2024 р. 91 % респондентів зазначили, що «дуже пишаються» або «скоріше пишаються» своїм українським громадянством (у 2015 р. цей показник складав 68 %)<sup>42</sup>.

Водночас війна довела, що для ідентифікації себе українцем вирішальним чинником усе ж стає не етнічне походження, місце народження чи навіть мова спілкування людини, а сприйняття нею себе як українця, тобто потреба бачити себе частиною цього суспільства, поділяти його базові цінності (культуру, мову, традиції) та бути готовим боротися за них. Найкращим проявом

<sup>41</sup> Про схвалення «Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року» та затвердження операційного плану заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 р., № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (доступ: 16.10.2024).

<sup>42</sup> Ідентичність громадян України: тенденції змін...

функціювання в Україні цієї моделі ідентичності стали фронти російсько-української війни, де воює велика кількість «російськомовних» українців, а також представники інших етнічних спільнот<sup>43</sup>. Поза тим, особливо з огляду на російську загрозу, воїни визнають важливість вживання української мови як одного з базових чинників національної ідентифікації. Проте вони, як правило, висловлюються за шлях поступової трансформації в цьому питанні<sup>44</sup>.

Загалом українські експертні середовища наголошують на важливості виваженої, продуманої й демократичної державної політики стосовно формування національної ідентичності, виявляючи повагу до поглядів та культурних уподобань інших людей (за умови, якщо вони не несуть загрози українській державності), досягаючи консенсусу через спокійну дискусію, створення умов для розвитку української науки, культури, мистецтва, підкреслення їх унікальності, різноманітності й багатства<sup>45</sup>. Поза тим війна і величезна ціна, якою доводиться відстоювати незалежність, «навчила» українців по-новому усвідомити цінність державності. Соціологічне опитування показало, що 47,4 % громадян святкують День незалежності України, що стало найвищим показником із запропонованого у питальнику переліку свят. Водночас відзначення Дня перемоги у Другій світовій війні посіло третє місце у цьому рейтингу (12,4 % усіх опитаних), перевершивши вшанування громадянами Дня прапора (7,7 %), Дня

<sup>43</sup> Гмиря А. Ідентичність: як зрозуміти, що я – українець? *Радіо Свобода* (25.07.2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-natsia/31951984.html> (доступ: 30.10.2024).

<sup>44</sup> Козінчук А. Ідентичність та нація: хто ми та що змушує нас об'єднуватися?.. *У моїй голові* (23.08.2024). YouTube. [https://www.youtube.com/watch?v=qEQUGchHbhl&ab\\_channel=%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%87%D0%99%D0%93%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%86](https://www.youtube.com/watch?v=qEQUGchHbhl&ab_channel=%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%87%D0%99%D0%93%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%86); Про «Культурний двій», службу в «Азові» та історію позивного – Даниїл Мерешкін. *Армія TV – Військове телебачення України* (15.10.2024). YouTube. <https://youtu.be/Nts0es-JQeM?si=PdyFSL5dotN1v3nS> (доступ: 06.11.2024).

<sup>45</sup> Луканська А. Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. *Голос України* (19.08.2021). URL: <http://www.golos.com.ua/article/350002>; Ткаченко О. Чому українці мають усвідомити важливість національної ідентичності. *Українська Правда* (22.02.2021). URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/02/22/244016/> (доступ: 13.11.2024).

соборності України (6,7 %), Дня захисників і захисниць України (6,1 %), Дня Збройних Сил України (2,5 %) <sup>46</sup>.

Важливим орієнтиром і підґрунтям до здійснення в державі зорганізованої, монолітної та спланованої політики розвитку національної ідентичності стало прийняття відповідного Закону України, який по суті значною мірою згенерував засади й ініціативи, що функціювали на рівні громадських ініціатив і практик. Сумлінне і відповідальне втілення цих засад, поза сумнівом, повинно стати потужним чинником у формуванні в українському суспільстві міцної національної і громадянської ідентичності, що, своєю чергою, зміцнить потенціал українців у боротьбі за збереження своєї державності, а після війни сприятиме її успішному розвитку.

---

<sup>46</sup> Рівень знання історії України, а також ставлення до державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті. *Аналітичний звіт за результатами проведення загальнонаціонального репрезентативного опитування методом особистого інтерв'ю* (2024). URL: [https://drive.google.com/file/d/1\\_P8z0bACMi-M1Q5ferGKhcZfsydSHCj2/view](https://drive.google.com/file/d/1_P8z0bACMi-M1Q5ferGKhcZfsydSHCj2/view) (доступ: 02.09.2024).

## **V. Релігійна пам'ять українців і російсько-українська війна: загрози та виклики**

*Емілія Казан*

Історична пам'ять українців у період російсько-української війни 2014–2024 рр. зазнала розламу, трансформацій та викликів. Війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, стала не лише збройним протистоянням за приєднання територій, корисні копалини, енергетичні ресурси, а й війною за ідентичність, історію, цінності, насамперед за український духовний простір.

Російсько-українська війна виокремила низку важливих проблем історичної та релігійної пам'яті, що глибоко закорінені в минулому, але зберігають свою актуальність сьогодні і визначають сучасні реалії та майбутнє України.

По-перше, це проблема розвінчування та подолання російських імперських міфів, нав'язаних українському суспільству в рамках пропагування на пострадянському (та й світовому) просторі концепту «русского міра». Саме ці міфи про «триєдиний русский народ», «спільну колыску трьох народів» та «молодшого і старшого брата», «єдність православної віри», «духовние скрепи» були використані агресором для узаконення анексії українських територій. За таких умов перед державою та громадянським суспільством постало завдання системної роботи з подолання російських імперських наративів, зважаючи на самотність української історії та київського християнства, та наголошення на принциповій відмінності історичних шляхів України і Росії.

По-друге, це необхідність відновлення історичної справедливості щодо сфальсифікованих сторінок минулого, передусім щодо злочинів комуністичного тоталітарного режиму проти українських церков, зокрема Української греко-католицької церкви (УГКЦ). В умовах війни та гібридних загроз особливого значення набула правда про походження Київської та Російської (Московської) церков, Московської митрополії, похідної від Київської, про сталінські репресії щодо УГКЦ та знищення Української автоке-

фальної православної церкви, переслідування українських релігійних діячів. Історична правда імунізує суспільство від ворожих інформаційно-психологічних операцій і пропаганди, утверджує Україну як державу з власним історичним корінням. Не випадково держава та громадськість доклали чимало зусиль для отримання Томосу ПЦУ, відкриття виставок, пам'ятних знаків, музеїв-квартир релігійних діячів, священників та мирян, увічнення їх імен у релігійній пам'яті народу, вивчення механізмів та наслідків злочинного нищення національних церков України.

В українській історіографії проблема релігійної ідентичності народу визначена так: релігійна ідентичність – це динамічна система, яку конструюють індивіди та спільноти. Будучи складним феноменом, вона змінюється як на суспільному, так і на індивідуальному рівні. В умовах повномасштабної війни українська спільнота зазнає глибоких змін масової свідомості, переосмислюючи саму себе та свою ідентичність<sup>1</sup>.

По-третє, надважливого значення набуло завдання формування моделі історичної пам'яті, яка б об'єднала різні регіональні та конфесійні ідентичності в рамках єдиної консолідованої політичної нації та громадянського суспільства. В умовах зовнішньої агресії та намагання ворога розколоти Україну особливо важливим є наголос на тих сторінках історичного минулого, які єднають, а не розділяють громадян України, незалежно від їхніх релігійних переконань, походження чи місця проживання. Тому на порядок денний виходить вшанування тих постатей та подій, які символізують боротьбу за незалежність та помісність Української церкви, самостійницькі прагнення та європейський вибір України: діяльність УНР і ЗУНР, опір більшовизму та тоталітаризму, діяльність підпільної УГКЦ та її виходу з підпілля в результаті національно-демократичних процесів кінця 1980 – початку 1990-х рр.

Без сумніву, важливою віхою сучасної історичної і релігійної пам'яті українців став спротив російській збройній агресії. 24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна російсько-українська війна, якій передувало російське вторгнення до українського Криму та Донецької і Луганської областей у 2014 р., що спонука-

<sup>1</sup> Волотовська В.П. Релігійна ідентичність українців в умовах російської агресії: теоретико-методологічні підходи. *Культурологічний альманах*, 2024. № 2. С. 125–137.

ло українську сторону у відповідь розпочати антитерористичну операцію (АТО) на Сході України, а від 30 квітня 2018 р. – Операцію об'єднаних сил. У результаті протягом 8 років точилася неоголошена російсько-українська війна з активною початковою фазою 2014–2015 рр., із короткотривалими припиненнями вогню, переважно з української сторони, Мінськими мирними домовленостями, які Україна та Російська Федерація трактували по-різному, нетривалими періодами затишшя та перемир'я на час релігійних свят чи початку навчального року, доки переросла в постійний заморожений збройний конфлікт на Сході України з періодами ескалації з боку Росії, діяльністю диверсійно-розвідувальних та снайперських груп, постійними обстрілами українських міст і сіл. Попри все, боротьба за територіальну цілісність держави стала для українців боротьбою за свою ідентичність та право на існування як нації.

У контексті сучасного російсько-українського воєнного протистояння, спричиненого як економічними, так і геополітичними чинниками (бажанням Росії посилити свою сферу впливу в Україні), важливою є роль історичної пам'яті. В умовах російської агресії історична пам'ять перетворилася на один із ключових факторів національної безпеки, адже саме історичні наративи та інтерпретації минулого лягли в основу ідеологічного обґрунтування як агресивної політики Кремля, так і українського спроти-ву, зокрема і в релігійному контексті.

Тісно пов'язаним із цим стало просування ідеї існування «русского міра», який, із точки зору російської пропаганди, існує там, де є російська мова, церква, культура та їх адепти (мова, звісно, не тільки про етнічних росіян). Загалом «русский мір» – це концепція і політична доктрина Росії, яка визначає сферу військового, політичного та російського культурного впливу в світі<sup>2</sup>. Цю сферу формують усі етнічні росіяни, російськомовне населення

<sup>2</sup> Дет. див.: Артимишин П.І., Костюк О.А. Ідеологема «русского міра»: виникнення, генеза, сприйняття в Україні: аналіт. доп. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. 84 с.; Артимишин П., Костюк О. «Велика Польща» та «русский мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 240 с.

різних держав та члени РПЦ. Програму «русской доктрини» розробили у 2005 р., одразу після Помаранчевого майдану в Україні, який був першим кроком до розірвання «братерських» зв'язків із Росією. Уже в 2006 р. рецензенти Московської духовної академії схвалили її як таку, що «не суперечить духу та вченню православ'я». Остаточо «русскую доктрину» озвучив її основний натхненник, тодішній митрополит, а нинішній патріарх Кіріл (Гундяєв). А у 2007 р. «русскую доктрину» ухвалив як основу ідеології Всесвітній російський собор під егідою РПЦ<sup>3</sup>.

Розробка ідеології «русского міра» в сучасному контексті тривала понад останні три десятиліття, і в результаті витворено «суміш» православної ересі на базі сфальсифікованої історії, викривленої історичної пам'яті в поєднанні з російським шовінізмом і реваншизмом щодо територій колишньої Російської імперії, СРСР та країн, де представлені російські общини, структури РПЦ та її адепти.

Інвазія «русского міра» почалася від 1996 р. з об'єднаної політично та економічно спільноти Росії і Білорусі, а далі союзної держави Росії та Білорусі і політично-економічних утворень на кшталт Євразійського економічного співтовариства (жовтень, 2000 р.), Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ; травень, 2002 р.), Митного союзу ЄАЕС (січень, 2010 р.), Євразійського економічного союзу (травень, 2014 р.). Усе це прояви загарбницької політики Кремля і штучні об'єднання з метою позбавлення державного суверенітету, контролю над духовним, економічним і політичним простором держав-членів цих утворень. Утім, до жодного з них, попри намагання російської сторони, Україна не ввійшла, фактично перетворивши функціонування таких «союзів» без своєї участі на неповноцінне.

Очевидні провали в геополітичній сфері у Москві намагалися (та й досі намагаються) компенсувати за рахунок релігійно-духовної сфери, яка віддавна в Росії існує також і як явище державної пропаганди. Адже метою Москви є привласнення Київської спадщини – українського історичного коріння, а також присвоєння собі Володимирівського хрещення, без яких Москва не може

<sup>3</sup> Букет Є. «Майн кампф» рашизму, або про що марить Путін – «русская доктрина». URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/03/majn-kampf-rashyzmu-abo-pro-shho-maryt-putin-russkaya-doktryna/> (доступ: 01.10.2024).



бути повноцінною державою і претендувати на центр світової політики і релігії.

Початки загарбницької московської політики сягають подій, пов'язаних із зазіханням Москви на Київську митрополію і претензіями стати центром спочатку Київського, а потім і Вселенського православ'я. У 1325 р., коли київські митрополити перенесли свій митрополічний престіл до Москви, можна вважати відправною точкою знищення православної Київської митрополії, поглинання її Московією та перших мутацій української релігійної пам'яті.

А коли в 1453 р. Константинополь завойовують турки-мусульмани, Московська церква постановляє перебрати на себе функції центру світового православ'я. Так з'явився російсько-імперський міф «Москва – третій Рим». Москва проголошує себе спадкоємцем Риму та Константинополя. Міф про Москву як «третій Рим» і зараз є російською теологічною і політичною концепцією із претензією на центр світового православ'я.

Знаково, що першим «задокументував» фальсифіковану історію України архімандрит Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель у 1674 р. у своєму «Синописі»: князь Володимир-Хреститель України зазначений як князь усієї Росії, наступниками якого є московські царі. Вже тоді, в цій першій друкованій «Історії України», оформляли на письмі фальсифікацію української історії, викривлювали нашу історичну, зокрема релігійну пам'ять<sup>4</sup>.

Створений на базі анексованої Київської митрополії московський патріархат від початку свого існування зростається з Московською державою, перебуваючи не просто в залежності від царя, а й стаючи структурним підрозділом Московської держави, її вірним рабом і виконавцем її політики русифікації. У 1721 р. Московське царство з подачі українського релігійного діяча Феофана Прокоповича стає Росією, а московський патріархат – Російською православною церквою, що де-юре стала підпорядкованою Священному синоду і обер-прокурору, а де-факто – Петру I. І хоч протягом століть Священний синод змінював назви, форму чи склад, декларував себе як керівний орган церкви, але фактично керівниками РПЦ були до Жовтневого перевороту: самодержці-

<sup>4</sup> Кралюк П. Інокентій Гізель – «батько» малоросійського москвофільства. *Історична Правда* (22.02.2023). URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/02/22/162407/> (доступ: 15.10.2023).

царі, після Московського конкордату – очільники СРСР та їх КДБ, а упродовж 1990–2000-х рр. російське політичне керівництво (президенти Борис Єльцин та Владімір Путін і ФСБ). Служачи спершу російському самодержавству, радянській, а потім російській владі, РПЦ неухильно проводила політику русифікації, заповнюючи фальсифікаціями українську релігійну пам'ять. РПЦ, що була ідейною опорою російського самодержавства, переживши короткий період переслідувань більшовиками, відновила свої позиції ідеологічного підрозділу чинної влади. Більшовицька Росія, що виникла на руїнах Російської імперії, а потім комуністичний СРСР знищили УАПЦ – Автокефальну церкву УНР та УГКЦ – дві національні українські церкви, які стояли на позиціях самостійної та національної Української держави, а отже, були ворогами СРСР і підлягали ліквідації та репресіям. Відтоді РПЦ стає державною церквою на службі в радянській владі і одним із підрозділів НКВС-КДБ. 28 вересня 1944 р. нарком держбезпеки Всеволод Меркулов підписав директиву № 122, наказавши чекістам «приступити до підбору кандидатів до участі на [Помісному] соборі [1945 р.] у складі духовенства та мирян, обравши з цієї метою осіб, [...] яких перевірено на агентурній чи патріотичній роботі». Важливо забезпечити, щоб «серед обраних кандидатів переважали агенти НКДБ». Нарком особливо виділяє «агентів з числа єпископів». Російська церква мала завдання підтримувати радянську владу і посилювати її панування. Створений на теренах України екзархат РПЦ стає єдиною легальною і державною церквою в Україні<sup>5</sup>.

Із розпадом Радянського Союзу і відновленням незалежності України Московський патріархат, який мав розбудовану структуру по всій Україні, став єдиною проросійською організацією зі збереженою розгалуженою структурою. Це давало їй змогу поширювати шовіністичні твердження про «канонічність» і єдиноправильність Російської православної церкви, насаджувати ідеї про єдину віру, єдину Русь та єдність Росії, України і Білорусі. Народження міфів про «триєдину Русь», Москву як єдиноправильний центр світового християнства (т.зв. третій Рим), привласнення

<sup>5</sup> Солдатов О. «Російська православна церква державної безпеки» (московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.). *Сіверянський літопис*: науковий журнал, 2023. № 6 (174). С. 73–79.

української спадщини – все це відбувалося в нетрях МП та РПЦ. Згодом російські історики оформили ці міфи в єдину концепцію, яка, починаючи з розпаду СРСР, трансформувалася в концепцію «русского міра» – «єдиного цивілізаційного простору». Кліше «Украина, Россия, Беларусь – вместе мы святая Русь», «за единую святую Русь», «единое цивилизационное пространство», «единый русский мир», «единые духовные скрепы» – це наративи «русского міра» та московські «ідеологічні стовпи», на яких тримається загарбницька політика щодо України<sup>6</sup>. А Московська церква в Україні за допомогою тотальної пропаганди, доповненої багатозначними щорічними (починаючи від 2009 р.) візитами патріарха Кірила до України, вкорінює в масову релігійну свідомість своїх вірних переконання про рятівну роль російського православ'я та відновлення «святої Русі» на теренах «русского міра».

Отже, російська політична доктрина «русского міра» має свою історичну базу, і підвалини заклала й закладає Російська православна церква. Від 2000-х рр., від початку путінського режиму, він активно фінансується путінським фондом. Це злочинна ідеологія РПЦ, і її активно втілює в життя Московська церква, спершу в особі покійного патріарха Алексія, а тепер Кірила та його кліру, зокрема і такого, як УПЦ (МП). Прикладом може слугувати Києво-Печерська Лавра, де вже в час повномасштабної війни парафіяни співають російські духовні пісні з прославою «матушки Русі»<sup>7</sup>.

Фактично доктрина «русского міра» ідеологічно обґрунтувала напад Росії на Україну в 2014 р., а потім і повномасштабну російсько-українську війну. До необхідних передумов виникнення війни (наявність противника з протилежними інтересами, наявність сил і засобів, еволюція військово-політичної кризи) треба

<sup>6</sup> Напр. див.: Артимішин П. «Мы все русские, а не россияне»: основні світоглядні візії російської громади західноукраїнського регіону (за матеріалами газети «Русский вестник»). *Український історичний збірник*, 2017. Вип. 19. С. 300–312.

<sup>7</sup> «Прокидається матушка-Русь»: священник показав, як у Києво-Печерській Лаврі прославляють рф. *Радіо Трек: НОВИНИ* (13.11.2022). URL: [https://radiotrek.rv.ua/news/prokidaietsya-matushka-rus-svyashchennik-pokazav-yak-u-kiievo-pecherskiy-lavri-proslavlyayut-rf-video\\_298341.html](https://radiotrek.rv.ua/news/prokidaietsya-matushka-rus-svyashchennik-pokazav-yak-u-kiievo-pecherskiy-lavri-proslavlyayut-rf-video_298341.html) (доступ: 01.10.2024).

додати потужне інформаційно-пропагандистське підґрунтя. Тому до війни з Україною Росія готувалася не тільки збройно, а й ідеологічно, створюючи для цього ідеологічну базу знову ж таки з обов'язковою участю РПЦ. У травні 1993 р. під егідою Російської православної церкви в Росії створено міжнародну (бо членами її є і представники закордонних російських організацій) організацію – Всесвітній російський народний собор, куди ввійшли представники всіх рівнів влади, вище російське духовенство, воєначальники, представники російських іноземних організацій. Саме ця структура ще від середини 1990-х рр. є центром розробки та імперських псевдорелігійних постулатів, які використав правлячий режим РФ для обґрунтування вторгнення та розв'язання війни проти України. Постає ця організація в 1993 р. із метою замінити колишню комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС) – творця радянської комуністичної ідеології, об'єднати політтехнологів, ідеологів та духовенство РПЦ для створення нової російської національної ідеї, яка б виправдовувала реваншистську політику РФ.

До 2009 р. Головою ВРНС був московський патріарх Алексій (Рідігер), а тепер патріарх Кіріл. У своїх промовах він називає «історичну Росію» як територію України, Білорусії, Казахстану, Латгалію в Латвії та Нарвську область в Естонії теж вважає «історичною Росією». Цей новий термін «історична Росія» виявляє мету Росії здійснювати експансію на чужі території.

Терміном «історична Росія» названо ареал «русского міра». «Русская доктрина» зазначає, що перша за чисельністю нація в Казахстані і в Латвії – росіяни, тому Латвія і Казахстан – російські держави (хай і незалежні), отож належать до території «русского міра», як і Таврія, Новоросія (російська назва союзу квазідержавних утворень ЛНР і ДНР на окупованих українських територіях), Нарвська область (Нарва – третє за величиною місто в Естонії, де найбільше росіян – 88 %), Латгалія (регіон на сході Латвії, де за переписом 2011 р. проживає 38,9 % росіян), Підкарпатська Русь, території білорусів, східних українців, закарпатських русинів<sup>8</sup>. Відтак із цього доктринального документа можемо побачити шляхи наступного імовірного вторгнення РФ.

<sup>8</sup> РПЦ і «Русская доктрина». URL: [https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/48ba40e06f761/page\\_3/](https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/48ba40e06f761/page_3/) (доступ: 31.08.2024).

Призвичаєність пострадянського суспільства до міфів тоталітарного режиму і в часи, коли комуністична ідеологія відійшла в небуття, створивши певний ідеологічний вакуум у колективній свідомості, є родючим ґрунтом для поширення та популярності новопосталих псевдоправославних ідей, які насправді є ідеями неофашизму, неонацизму, націонал-комунізму та ісламістського фундаменталізму<sup>9</sup>.

Однак привертає увагу XXV Всесвітній російський народний собор, що відбувся вже безпосередньо в час повномасштабного російського вторгнення 27–28 листопада 2023 р. і мав назву «Сьогодні і майбутнє руского міра». А рішення цього собору 27 березня 2024 р. під головуванням предстоятеля Російської православної церкви патріарха Кіріла було затверджено в наказі зібрання. Цей наказ мають виконувати в РФ на всіх рівнях. Саме в цьому наказі так звана «спеціальна військова операція» («СВО» – так у РФ завуальовано трактують власну повномасштабну війну проти України) названа «священною війною» – новим етапом національно-визвольної боротьби російського народу, яка почалася в 2014 р. проти київської влади і західного світу. Війна названа священною, бо Росія «захищає єдиний духовний простір святої Русі». Завершиться СВО, як сказано в цьому документі, тоді, коли вся територія України ввійде в «зону виняткового впливу» і коли будуть реалізовані основні цілі «священної війни»: денацифікація і ліквідація української державності. За такого підходу українці мали «возз'єднатися з російським народом», оскільки, мовляв, як стверджено в документі, «священна війна», яку веде Росія, «захищає світ від натиску глобалізму і перемоги Заходу, що впав у сатанізм»<sup>10</sup>.

Окрім цього, в наказі зазначено, що територіальні межі «русского міра» є ширші, ніж сучасної РФ, і ширші, ніж колишньої історичної Росії, бо «мір» включає всіх представників російської ойкумени (термін, що означає територію, заселену людьми, всесвіт) – росіян, російськомовне населення і всіх, хто сповідує російську культуру, традиції і хто підтримує, зокрема, Москов-

<sup>9</sup> Звичайний фашизм, або «русскій мір» московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства. URL: <https://irs.in.ua/p/198> (доступ: 19.09.2024).

<sup>10</sup> Там само.

ську церкву і московське православ'я. Порівняно з серединою 2000-х, де ареалом «русского міра» є «історична Росія», тепер територіальні бажання Російської церкви і владних структур Росії зростають: це вже всі території, де звучить російська мова і є церкви РПЦ. На думку російських шовіністів, весь світовий простір, де є люди, що сповідують, підтримують чи захоплюються російською культурою, російським православ'ям і російською мовою, має належати Російській державі. Туди ж, до російської ойкумени, вони зараховують і «російськомовних» українців, зокрема парафіян УПЦ (МП) – церкви, яка, фактично, є підрозділом РПЦ. Згідно з висновками експертної комісії при Державній службі з етнополітики та свободи совісті, УПЦ (МП) не розірвала відносини з РПЦ, на що вказує і Статут РПЦ (згідно з яким УПЦ (МП) є його складовою), і Грамота 1990 р., яка визначає функціонування цієї церкви. Хоч вона і позиціонує себе як самоврядна та автономна, її ієрархи входять до керівних органів РПЦ<sup>11</sup>.

Тому внесені 27 травня 2022 р. на соборі УПЦ (МП) поправки до церковного статуту не позбавляє їх членства в РПЦ. Це створена зовнішня видимість розриву; наприклад, вилучено додаток МП і в богослужіннях не згадують патріарха Кіріла. Та попри це, РПЦ вважає Українську православну церкву своїм підрозділом в Україні. І це не безпідставно, бо УПЦ (МП) веде відкриту антиукраїнську діяльність і фактично перебуває на боці ворога, заперечує воєнну російську агресію проти України, називає війну «братовбивчою». Священнослужителі МП на окупованих українських територіях вчиняють колаборантські та антидержавні дії, а також перетворюють храми УПЦ (МП) на склади зі зброєю та місця переховування ворожих ДРГ<sup>12</sup>.

Священнослужителі УПЦ (МП) пропагують ідеї «русского міра», називають війну «спецоперацією з метою звільнення Укра-

<sup>11</sup> УПЦ і далі є частиною Російської православної церкви – висновок спецкомісії. Що це значить?.. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64485904> (доступ: 01.10.2024).

<sup>12</sup> Отримали анонімний дзвінок: на Рівненщині священників УПЦ (МП) запідозрили у приховуванні диверсантів. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/otrimali-anonimniy-dzvinok-na-rivnenshchini-svyaschenikov-upc-mp-zapidozrili-u-prihovuvanni-diversantiv-2207077.html> (доступ: 22.11.2024).

їни від нацистів і бандерівців», закликають українців «покаятись і об'єднатися з російським народом»<sup>13</sup>.

Слід зазначити, що на східних та південних територіях України, де домінувала УПЦ (МП), колективна свідомість суспільства більш чутлива до міфів тоталітарного режиму, зокрема і релігійних. Коли комуністична ідеологія разом із СРСР відійшла в минуле, утворився певний ідеологічний вакуум у колективній свідомості українського суспільства, де переважна більшість була російськомовна. Це стало сприятливим підґрунтям для поширення та популярності новопосталих псевдоправославних ідей, які насправді є ідеями неофашизму, неонацизму і націонал-комунізму<sup>14</sup>.

Водночас війна призвела і до «розламу пам'яті», коли руйнуються багаторічні стереотипи минулого. Зокрема відбувся кардинальний перегляд ставлення до радянського періоду в історії України. Якщо раніше частина суспільства, здебільшого на сході і півдні України, ще плекала ностальгію за СРСР, то в час російсько-української війни стало очевидним, що путінська Росія є прямою спадкоємицею репресивної й тоталітарної імперії та продовжує її загарбницьку політику, спрямовану на знищення української державності, церкви, мови, культури та ідентичності.

Однак щодо віри в «єдиноправильну і канонічну» Російську православну церкву справа виглядає інакше. Хоча Томос ПЦУ, позиція щодо РПЦ інших православних патріархатів, включаючи Константинопольський, дещо прояснює ситуацію і чимало громад вже повернулись у лоно національної церкви, позиції РПЦ і її підрозділу в Україні УПЦ (МП) ще достатньо міцні. А московсько-православні наративи щодо «відступницької», «еретичної» Української церкви діють від часів від'єднання від РПЦ УПЦ (КП) за предстоятельства Філарета та УАПЦ, утворених із парафій РПЦ, які діють на території радянської України як безальтернативна офіційна державна церква на службі в КДБ за роки СРСР.

<sup>13</sup> На Житомирщині судили священника УПЦ (МП), який закликав підтримувати окупантів. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-zhitomirschini-sudili-svyaschenika-upc-mp-yakiy-zaklikav-pidtrimuvati-okupantiv-2116255.html> (доступ: 21.08.2024).

<sup>14</sup> Звичайний фашизм, або «руській мір» московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства. URL: <https://irs.in.ua/p/198> (доступ: 19.09.2024).

Війна з Росією стала для України екзистенційним викликом, неможливістю повернення до status quo та вимогою переосмислити власну ідентичність. Героїзм наших воїнів, згуртованість нації перед обличчям ворога вкорінилися в історичній пам'яті народу та стимулювали формування системи цінностей і пріоритетів, заснованих на історичній правді.

Водночас масштабна війна внесла до національної пам'яті не лише героїчні, а й трагічні події. Це не тільки руйнування міст і сіл, цілеспрямоване нищення історико-культурної спадщини України, фізичне знищення української нації засобами воєнного насилля, вивезення українських дітей на російську територію, порушення ворогом всіх канонів війни з нелюдським ставленням до військовополонених та до населення захоплених територій, а й втручання в релігійний простір: захоплення українських храмів на окупованих територіях, заборона там інших церков, окрім УПЦ (МП), взяття в полон й утримання там священників УГКЦ,<sup>15</sup> а також їх катування і вбивство, як наприклад Степана Подольчака (він був священником ПЦУ у Каланчаку, його закатували та розстріляли військові РФ узимку 2024 р.),<sup>16</sup> що спричинило глибокі рани, які ще довго ятритимуть у нашій історичній пам'яті. Загоєння цих ран безпосередньо залежить від засудження російських злочинів, збереження пам'яті про наших героїв, розрив із ворожим московським православ'ям, що здійснює інформаційно-пропагандистське забезпечення російської агресії за допомогою концепції «русского міра», визначаючи Україну його ареалом. Тому це має стати невід'ємною частиною державної політики пам'яті та громадських ініціатив.

Важливим елементом історичної пам'яті українців у період війни стає інформаційна і психологічна протидія російській пропаганді та дезінформації, політичній та ідеологічній доктрині

<sup>15</sup> З російського полону повернулися священники Української греко-католицької церкви. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/779429-z-rosijskogo-polonu-povernulisa-svasenniki-ukrainskoi-greko-katolickoi-cerkvi/> (доступ: 28.10.2024).

<sup>16</sup> Священники пропагують «русский мір» та приймають у піонери: як Росія використовує церкву в окупації. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-yak-rosiya-vykorystovuye-tserkov-v-okupatsiyi/33126803.html> (доступ: 20.10.2024).



«русского міра» як виправдання російської агресії щодо України. Викриття російських фейків і маніпуляцій, інформування суспільства щодо підривної антиукраїнської діяльності МП, виявлення і документування їх антидержавних дій (підтримка загарбницької політики Кремля, виправдання війни як «священної» та пропаганди «русского міра»), розвінчання ідеологічних кліше на кшталт «братніх народів», «єдиної Дніпрової купелі», засудження ідеологічної доктрини «русского міра», сформовану РПЦ, – усе це потрібно, щоби влада постійно тримала в полі свого зору, а також державні інституції, історики, релігійні та політичні діячі задля зміцнення стійкості суспільства до інформаційно-психологічних атак «русского міра» та формування стійкої протидії.

Від початку російської агресії відбулася «десовєтизація» історичної пам'яті значної частини населення, особливо молоді. Натомість зросла потреба в національно-державницькому історичному наративі, який ставить у центр українську перспективу, наголошує на самостійницьких та антиколоніальних змаганнях українців, їхньому споконвічному прагненні до свободи та європейського вибору<sup>17</sup>.

Попри це, в українському історичному і релігійному просторі тривають також дискусії щодо переосмислення тих чи інших подій, постатей і явищ минулого і сьогодення, наприклад, щодо необхідності єдиної помісної Церкви в Україні, заборони служіння УПЦ (МП) згідно із прийнятим Верховною Радою Законом № 8371 «Про заборону релігійних організацій, пов'язаних із Російською православною церквою», а також питання щодо володіння храмами і використання старого юліанського, новоюліанського чи запровадження григоріанського календаря зі спільним Великоднем. З одного боку, це засвідчило незавершеність процесів формування консенсусної моделі історичної пам'яті, наявність «чутливих» тем. З іншого – наявність подібних дискусій є ознакою зрілості громадянського суспільства, його готовності шукати історичну правду без нав'язаних ззовні схем.

Таким чином, у 2014–2024 рр. історична пам'ять українців розвивалася в контексті екзистенційної загрози, яка постала перед

<sup>17</sup> Михайлова О. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. *Політична культура та ідеологія*, 2022. Вип. 5. С. 79–86.

країною внаслідок російського вторгнення. Історична та релігійна пам'ять як складова національної ідентичності має важливе значення для консолідації суспільства, його мобілізації на захист держави. Завдяки зусиллям влади та громадянського суспільства вдалося протистояти інформаційним атакам агресора, актуалізувати ті сторінки минулого, які сприяють зміцненню Української держави та її європейського вибору. Війна призвела до психологічних травм і больових точок, лікування яких ще довго визначатиме порядок денний політики пам'яті в Україні. Тому й надалі перед українською владою, науковцями, релігійними діячами та богословам стоїть завдання і надалі формувати консенсусну модель історичної, зокрема релігійної, пам'яті, яка би базувалася на принципах історичної правди і водночас на засадах, спрямованих у майбутнє.

## **VI. Меморіалізація як фактор (де)консолідації соціуму в умовах війни**

*Наталія Мисак*

Російсько-українська війна породила нові екзистенційні виклики перед українським суспільством. Вона спонукала соціум до перегляду і наповнення новим змістом низки концептів історичної пам'яті. Чи не найбільш актуальними, дискусійними та досі не уніфікованими є проблеми, пов'язані з меморіалізацією героїв, подій і жертв війни.

Суспільний дискурс проблем меморіалізації в Україні розпочався ще після проголошення незалежності, однак упродовж першого десятиліття він мав радше локальний характер, стосувався проблем декомунізації, реабілітації та увічнення пам'яті борців за державну самостійність у ХХ ст. (українських січових стрільців, вояків УНР, УГА, ОУН-УПА тощо). Водночас політика подолання минулого в Центральній-Східній Європі, інституціоналізація цих процесів спонукала зацікавлення проблемою, насамперед у науковому середовищі, вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері, пошук найбільш відповідної моделі меморіалізації.

Початок російсько-української війни значно актуалізував суспільний запит на меморіалізацію, породивши водночас чимало проблем і запитань. Пошук такої моделі «ззовні» (в європейських, азійських державах чи країнах Американського континенту) виявився неефективним. Бо, попри наявність, за твердженням американського історика Джея Вінтера («Місця пам'яті, місця скорботи»), універсальних рис комеморації, кожна нація творить свою, унікальну модель історичної пам'яті. Дедалі більше фахівців висловлює переконання, що Україні необхідно виробити власні підходи, принципи і мову меморіалізації цієї війни. Адже запозичення досвіду, перенесення форм і моделей без врахування історичних, ментальних, аксіологічних особливостей України може спровокувати часткове або й цілковите внутрішнє

несприйняття процесу вшанування пам'яті героїв / жертв війни, навіть подекуди внутрішню суспільну конфронтацію.

Історично меморіалізаційні процеси у ХХ ст. в європейських країнах та на українських теренах суттєво відрізнялись<sup>1</sup>. Натомість у ХХ–ХХІ ст. українці напрацювали власний чималий досвід у сфері меморіалізації воєнних звітяг, подій, героїв, жертв. У ньому можна виокремити кілька етапів із характерними принципами, цілями і завданнями, формами, засобами, методами тощо: меморіалізаційні практики під час Першої світової війни і у міжвоєнний період; меморіалізаційна політика радянської влади щодо героїзації подій і постатей Другої світової війни; меморіалізація російсько-української війни.

Кожному з цих етапів притаманні свої особливості<sup>2</sup>. Революція гідності, а згодом і початок російсько-української війни зумовили

<sup>1</sup> Якщо в Європі після Першої світової війни у меморіалах домінували такі візуальні форми, як «вічний вогонь», монументи невідомому солдатові, стели з викарбуваними іменами загиблих тощо, то в українському символічному просторі вони були ініційовані (тобто насажені «згори») радянською владою вже після Другої світової війни.

<sup>2</sup> Меморіалізацію подій 1914–1918 рр., зазвичай, розглядають у контексті бездержавності України, відтак – відсутності чіткої державної політики пам'яті щодо українців. Особливості цього етапу – ініціювання меморіалізаційних процесів «знизу», самими учасниками або свідками бойових дій, широкий спектр форм збереження пам'яті про війну (встановлення хрестів і меморіальних знаків, монументів у місцях слави та загибелі Українських січових стрільців чи українців, що воювали у складі російської армії (Див. Литвак О. Меморіальна політика в Україні щодо Першої світової війни. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії: історія, міжнародні відносини»* / за ред. Ю. Темірова. Вінниця: ДоННУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 5. С. 191–193.); перепоховання загиблих, створення братських кладовищ; напрацювання наративів про війну і подвиги українців; публікація мемуарної спадщини учасників бойових дій, спеціальних часописів (як, наприклад, «Літопис Червоної калини», «Календар Червоної калини») і видань (фотоальбом «Українські січові стрільці, 1914–1920» (Львів, 1935), «Антологія стрілецької творчості» Лева Гетца); організація виставок («Український легіон» (Відень, 1916); стрілецькі виставки у Львові в 1918 р. та 1934 р. (Гях І. Стрілецькі виставки. URL: <https://zbruc.eu/node/46913> (доступ: 22.08.2024)), музеефікація війни («Відділ історично-воєнних пам'яток» у Музеї НТШ у Львові); громадська інституалізація меморіалізації (Товариство охорони воєнних

потребу докорінного переосмислення і трансформації політики меморіалізації в Україні. Вони поступово окреслювали проблеми, а з початком повномасштабного вторгнення у 2022 р. значно активізували суспільний дискурс щодо вироблення чіткої національної концепції меморіалізації героїв, жертв та подій війни, втілення її засад та принципів у коротко- і довгостроковій меморіалізаційній політиці держави, меморіалізаційних практиках на місцях.

Меморіалізація – це збереження пам'яті про важливі події, людей або явища через створення меморіалів, пам'ятників, музеїв, культурно-освітніх заходів (виставки, перформанси, кіно-, відео- та аудіопродукція тощо). Вона є складним і глибинним процесом (пере)осмислення минулого, вшанування пам'яті про героїв / жертв, консолідації суспільства та вибору ним моделі самоідентифікації і самопрезентації (жертви чи борці), утвердження нових колективних цінностей, а також едукації майбутніх поколінь. Вона також впливає й на потенційну стратегію суспільного розвитку, визначаючи орієнтацію на минуле (акцентуалізація на трагедії, спробах її пояснити, знайти й покарати винних, змодер-

---

могил, Воєнно-історичне товариство) тощо. Кардинально протилежною була меморіалізаційна політика радянської влади, що втілювала засадничі принципи комуністичної ідеології. Численні пам'ятники / меморіали на честь «радянських воїнів-визволителів», «невідомих солдатів», монументи «Матері-багьківщини», музеї битв, музеї «героїв» загальнодержавного й локального значення, широкий спектр наративів (зокрема й тих, що возвеличували героїзм цілком вигаданих персонажів), пісенної, театральної та кінопродукції про війну були важливою складовою денационалізації та соціальної інтеріоризації особистості (Колісник Ю. Радянська освіта – вагомий чинник тоталітарного інформпростору. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*, 2011. № 4. С. 96–98; Недитячі ігри. Як радянська пропаганда виховувала дітей. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3585921-nydytyachi-ihry-yak-radianska-propahanda-vykhovuvala-ditei> (доступ: 23.08.2024)). Варто згадати й меморіалізацію героїв національно-визвольної боротьби українського народу під час Другої світової війни, яка набула нового звучання після проголошення незалежності України. Ініціатива окремих осіб і громадських організацій із пошуку й відновлення місць поховань воїнів ОУН-УПА, героїзації та музеєфікації їх боротьби, створення кінопродукції, популяризації повстанської творчості (особливо пісенної) упродовж тривалого часу була локальною, наштотвхуючись на апатію, протидію, заперечення загальнодержавних владних структур і значної частини соціуму.

лювати «інші» варіанти розвитку подій) чи майбутнє (подолання травми, прийняття реалій, повага до жертвності й усвідомлення її виняткової ролі у збереженні національної державності).

Меморіалізація – не лише складний процес глорифікації загиблих та постраждалих на війні, а й засіб вивчення минулого та вирішення сучасних проблем. Вибір тієї чи іншої стратегії вшанування пам'яті може сприяти як санації повоєнного суспільства, так і формуванню почуття жертви, несправедливості, бажання помсти, утвердження правосуддя, іноді будь-якою ціною<sup>3</sup>.

Тому процес меморіалізації в соціально-психологічній, аксіологічній площинах є дуже складним, багаторівневим і різновекторним, потребує детального осмислення, обговорення, загального суспільного схвалення, напрацювання чітких підходів, принципів, моделей, при цьому кооперації та діалогу влади, науковців, митців, організацій, суспільних груп, громад, регіонів, громадян загалом.

Важливі складові меморіалізації, які визначають її правову, інституційну, методологічну базу та засадничі принципи, – меморіальна політика та меморіальні практики. Меморіальна політика – частина системної державної політики щодо формування історичної та національної пам'яті<sup>4</sup>. Вона окреслена нормативно-правовими документами, а також базовим наративом про російсько-українську війну.

Війна стала поштовхом до формування правової бази меморіальної політики в Україні. У 2015 р. був прийнятий закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (№ 314/VIII), який ініціював пошук, облік, збереження місць поховання, спорудження меморіальних комплексів, відновлення та створення пам'ятників, увічнення імен борців у топонімічних назвах, через виготовлення кіно-, відеопродукції, наративів тощо. Однак поза увагою влади зали-

<sup>3</sup> Barsalou J.; Baxter V. The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice (January 1, 2007). URL: <https://www.usip.org/publications/2007/01/urge-remember-role-memorials-social-reconstruction-and-transitional-justice> (date: 26.08.2024).

<sup>4</sup> Бутко С. Меморіальна політика. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів* / кер. авт. кол. А.М. Киридон. Київ, 2013. С. 220–221.

шилися питання меморіалізації героїв і подій Революції гідності та російсько-української війни (за винятком встановлення у 2019 р. Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України), а також декомунізації тощо. Лише з початком повномасштабного вторгнення продовжилося формування законодавчого підґрунтя політики пам'яті: через запровадження Указом Президента (№ 143/2022) загальнонаціональної хвилини мовчання в пам'ять про загиблих унаслідок збройної агресії Російської Федерації, ухвалення низки законів<sup>5</sup>. Також триває робота над проектом закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», що покликаний комплексно врегулювати питання формулювання і втілення державної політики пам'яті, визначити її мету, основні принципи, напрями, розподіл повноважень між суб'єктами, засади міжнародної співпраці у сфері відновлення і збереження національної пам'яті. Проект передбачає розробку Державної стратегії відновлення та збереження національної пам'яті та Плану заходів щодо її реалізації<sup>6</sup>. Утім, чіткої державної політики меморіалізації на 10-й рік війни так і не вдалося розробити. Відбувається її субституція перспективними концепціями та доктринами. Доцільно згадати про Українську доктрину, ініційовану Президентом Володимиром Зелен-

<sup>5</sup> Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового меморіального кладовища» (№ 2292-IX від 31.05.2022), Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища» (№ 3505-IX від 08.12.2023 р.), Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення здійснення військового поховального ритуалу під час почесного поховання на Національному військовому меморіальному кладовищі» (№ 3885-IX від 18.07.2024), наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Концепції вшанування пам'яті загиблих (померлих) захисників та захисниць України в системі Міністерства оборони України» (№ 544 від 12.08.2024) тощо.

<sup>6</sup> Обговорення проекту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». URL: <https://uinp.gov.ua/zvernennya-i-zapyty/konsultaciyi-z-gromadskisty/obgovorennya-proyektuzu-pro-zasady-derzhavnoyi-polityky-nacionalnoyi-pamyati-ukrayinskogo-narodu> (доступ: 10.09.2024).

ським під час виступу у Верховній Раді 28 червня 2023 р. Одним із її орієнтирів мала б стати «Політика героїв» із чіткими завданнями меморіалізації (створення пантеону Героїв, Національного військового кладовища, Національного музею російсько-української війни, низки аналогічних локальних музеїв тощо). Спробою заповнити прогалини у правовій базі меморіалізаційної політики стали «Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій Російсько-української війни»<sup>7</sup>. Вони можуть стати своєрідним орієнтиром для органів влади різних рівнів, територіальних громад у реалізації практичних кроків щодо меморіалізації війни<sup>8</sup>. Але вичерпних відповідей на всі запитання, пов'язані із вшануванням пам'яті героїв / жертв війни, створенням і реалізацією відповідних проектів, музеєфікацією війни, особливо в юридичній площині, в контексті перехідного правосуддя, вони не дають.

Недоліки державної меморіалізаційної політики можна пояснити також відсутністю базового наративу про російсько-українську війну. Радянська політика пам'яті була спрямована на «закріплення» васалітету України, з проголошенням незалежності її акцент зміщено на національно-визвольну боротьбу й державотворення. За твердженням провідної наукової співробітниці Національного інституту стратегічних досліджень Ольги Михайлової, початок російсько-української війни спонукав аксіологічне переосмислення меморіалізації, заклавши в її основу загальноєв-

<sup>7</sup> Спільно напрацьовані Українським інститутом національної пам'яті (УІНП), Національним музеєм Революції гідності, Національним музеєм історії України у Другій світовій війні в партнерстві з Центром досліджень воєнної історії Збройних Сил України, департаментом культури та туризму Київської обласної державної адміністрації, Платформою культури пам'яті «Минуле/ Майбутнє/ Мистецтво», ГО «Музей сучасного мистецтва», платформою пам'яті «Меморіал», Фондом «Партнерство за сильну Україну» та оприлюднені в лютому 2024 р.

<sup>8</sup> Методичні рекомендації для місцевих громад щодо пам'ятання учасників, жертв і подій російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shhodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskyi-viyny> (доступ: 24.09.2024).



ропейські цінності свободи, прав людини, національний патріотизм, героїзм боротьби проти тоталітаризму, а повномасштабне вторгнення значно пришвидшило цей процес. Головна проблема, яку відчула Україна, – невідповідність ухвалених практик меморіалізації як масштабності викликів, так і екзистенційному характерові боротьби українців у цій війні<sup>9</sup>.

Деякі дослідники доволі критичні й різкі у своїх оцінках державної політики пам'яті протягом 1991–2022 рр. Мистецтвознавиця й голова правління ГО «Музей сучасного мистецтва» Ольга Балашова, обговорюючи етичні межі пам'ятання, наголосила, що відсутність чіткої стратегії у сфері політики пам'яті призвела до відсутності будь-якої системності і контролю з боку держави за процесами меморіалізації, які дедалі частіше перетворюються на конкуренцію «амбіцій та ресурсів»<sup>10</sup>. Відсутність системної державної політики у сфері меморіалізації зауважив і голова УІНП Антон Дробович<sup>11</sup>.

Зростання суспільного попиту на меморіалізацію, визначення пріоритетних засад політики пам'яті, основоположних принципів, завдань, концептуальної бази загалом зумовило активне обгово-

<sup>9</sup> Михайлова О.Ю. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. *Політикус: науковий журнал*, 2022. Вип. 5. С. 79–86.

<sup>10</sup> «Усе, що відбувається зараз [...] в Україні, – прямий наслідок відсутності стратегічної та осмисленої культурної політики й політики пам'яті протягом всіх років незалежності. Нагадаю, вони не з'явилися на рівні держави навіть після десяти років вигризання цієї незалежності у військовому протистоянні». Однак вона вбачає в цьому і позитивну сторону – українці мають можливість «не лише спостерігати, а й починати долати безпам'ятство: цікавитись історією, мистецтвом, архітектурою, найкращими практиками в роботі з пам'яттю, вивчати досвід інших країн. І зрештою створювати інакші меморіали та меморіальні практики» (Котубей-Геруцька О. Етичні межі для вшанування пам'яті: як експерти реагують на пам'ятник загиблomu воїну Олександру Мацієвському. URL: <https://suspilne.media/culture/634080-etichni-mezi-dla-vsanuvannapamati-ak-eksperti-reaguut-na-pamatnik-zagiblomu-voinu-oleksandrumacievskomu/> (доступ: 17.09.2024)).

<sup>11</sup> Конференція «Реалізація права на пам'ять: шляхи формування сучасної культури пам'яті в Україні». Відеозапис. URL: <https://www.facebook.com/PartnershipFundForAResilientUkraine/videos/1453846078487032/> (доступ: 25.09.2024).

рення різних її аспектів як ЗМІ, громадськістю, в наукових колах. У 2024 р. відбулася низка організованих УНІП публічних обговорень з метою виявити проблеми меморіалізаційних практик в Україні, спробувати накреслити основні вектори та методологічні підходи до їх вирішення. Доцільно згадати круглі столи «Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання» (28.03.2024)<sup>12</sup>, «Російсько-українська війна: календар ключових дат» (03.05.2024)<sup>13</sup>, «Меморіалізація жертв, учасників та подій російсько-української війни. Публічний простір та локальний вимір» (28.06.2024)<sup>14</sup>, «Пам'ять про українських військовополонених та зниклих безвісти. Військові ритуали» (08.07.2024)<sup>15</sup>, конференцію «Реалізація права на пам'ять: шляхи формування сучасної культури пам'яті в Україні» (23.09.2024)<sup>16</sup> тощо. У результаті вдалося обговорити основні проблеми меморіалізації російсько-української війни, визначити пріоритетні завдання для їх розв'язання. Водночас експерти наголосили на унікальності політики пам'яті в Україні, адже на відміну від інших держав вона формується, реалізується й одночасно трансформується залежно від вимог сьогодення в умовах війни.

Це зумовило й особливості меморіалізаційних практик в Україні. Величезний попит на вшанування пам'яті загиблих героїв / жертв з боку родичів і близьких, його насамперед «терапе-

---

<sup>12</sup> Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання. Відеозапис круглого столу. URL: [https://www.youtube.com/watch?v=EaF3680KO-M&ab\\_channel=Ukrinform](https://www.youtube.com/watch?v=EaF3680KO-M&ab_channel=Ukrinform) (доступ: 25.09.2024).

<sup>13</sup> Російсько-українська війна: календар ключових дат. Відеозапис круглого столу. URL: [https://www.youtube.com/watch?v=WEtUziD77bI&ab\\_channel=Ukrinform](https://www.youtube.com/watch?v=WEtUziD77bI&ab_channel=Ukrinform) (доступ: 25.09.2024).

<sup>14</sup> Меморіалізація жертв, учасників та подій російсько-української війни. Публічний простір та локальний вимір. Відеозапис круглого столу. URL: [https://www.youtube.com/watch?v=ZJhhaESW7cs&t=6s&ab\\_channel=Ukrinform](https://www.youtube.com/watch?v=ZJhhaESW7cs&t=6s&ab_channel=Ukrinform) (доступ: 27.09.2024).

<sup>15</sup> Пам'ять про українських військовополонених та зниклих безвісти. Військові ритуали. Відеозапис круглого столу. URL: [https://www.youtube.com/watch?v=DxDg8N\\_NJ-U&t=677s&ab\\_channel=Ukrinform](https://www.youtube.com/watch?v=DxDg8N_NJ-U&t=677s&ab_channel=Ukrinform) (доступ: 27.09.2024).

<sup>16</sup> Конференція «Реалізація права на пам'ять: шляхи формування сучасної культури пам'яті в Україні». Відеозапис події. URL: <https://www.facebook.com/PartnershipFundForAResilientUkraine/videos/1453846078487032/> (доступ: 25.09.2024).

втичний ефект» інтенсифікував стихійну (народну) меморіалізацію. Це пояснюється недостатньою увагою влади на запити суспільства, особливо родичів загиблих героїв. Початок стихійної меморіалізації безпосередньо пов'язаний із подіями Революції гідності і першими вбивствами мирних демонстрантів. Маркування місць вбивств, протистояння демонстрантів і прихильників злочинної влади в Києві стало гострою реакцією родичів на необхідність справедливості, правосуддя, покарання злочинців і увіковічення пам'яті загиблих. Цей процес продовжувався відкриттям у багатьох містах, містечках, селищних громадах стендів, меморіальних таблиць, пам'ятників героям Небесної Сотні, перейменуванням на їхню честь вулиць, навчальних закладів тощо.

Із початком повномасштабного вторгнення громади й родичі перебрали на себе ініціативу у меморіалізації російсько-української війни, часто виступаючи як зачинателями, так і організаторами та реалізаторами вшанування пам'яті загиблих героїв / жертв. Вражає різноманіття форм народної меморіалізації. Серед них поширені традиційні (меморіали, монументи, Алеї слави) і нові, не властиві іншим країнам, а характерні лише для України. Це різні арт-об'єкти, інтерактивні пам'ятки, створені на основі сучасних інформаційних технологій. З-поміж них варто згадати про цифрові меморіали, які є спробою зберегти пам'ять, зібрати інформацію, створити середовище для віртуального спілкування небайдужих. Продовження війни та інтенсифікація меморіалізаційних процесів стимулюють поступову трансформацію таких місць пам'яті. Вони ускладнюються структурно і змістово, доповнюються візуальними, відео- й аудіоматеріалами, комунікативними платформами. Одним із таких цифрових меморіалів є проєкт «Небесний легіон Волині», запропонований Волинською обласною Малою академією наук та втілений за підтримки Волинської обласної ради, Волинського національного університету, Луцького національного технічного університету, Управління освіти і науки Волинської ОДА, Волинського краєзнавчого музею. Він має на меті зібрати, систематизувати і зберегти відомості про полеглих захисників України – мешканців різних територіальних громад Волинської області<sup>17</sup>. Збереження й

<sup>17</sup> Меморіальний дослідницько-пошуковий проєкт «Небесний легіон Волині». URL: <https://volynlegion.com.ua/> (доступ: 21.09.2024).

удоступнення відомостей про загиблих героїв – це призначення і цифрових меморіалів / сторінок пам'яті на платформі Inheart. Цей проєкт викликав неабиякий ажіотаж, адже дозволяв громадянам брати участь у створенні таких інформаційних блоків про героїв<sup>18</sup>. Також необхідно згадати про подібну ініціативу ГО «Спогади України», яка активно втілює інтерактивну модель вшанування пам'яті полеглих захисників<sup>19</sup>. Об'єктами пошанування цих меморіалів є й цивільні жертви. Від березня 2022 р. платформа пам'яті «Меморіал» фіксує свідчення про загиблих (понад 7000 історій) за такими розділами: «Загиблі герої», «Вони наближали перемогу», «Цивільні жертви», «Убиті діти». Головний принцип роботи – індивідуалізація і персоналізація війни крізь призму людей та їхніх історій<sup>20</sup>.

Справжнім народним меморіалом російсько-української війни стала Стіна пам'яті полеглих за Україну в Києві. Вона – яскравий приклад масштабності героїзму і водночас трагедії українського народу. Її заснування пов'язане з банерною виставкою, організованою 14 жовтня 2014 р. на стилобаті Андріївської церкви в Києві і приуроченою до вшанування загиблих і зниклих безвісти під Іловайськом. З часом вона перетворилася на стихійний меморіал, куди люди приносили світлини полеглих воїнів. Неабиякий суспільний резонанс і розростання стіни спонукали перенести її в серпні 2015 р., за сприяння Владики Філарета, на мури Михайлівського Золотоверхого монастиря. Поступово завдяки волонтерам, які дбали про інформаційне наповнення стіни, вона перетворилася на загальнонаціональне неформальне Місце пам'яті, на якому до повномасштабного вторгнення на 11 сегментах було розміщено 4300 світлин героїв. Після лютого 2022 р. ор-

<sup>18</sup> Котубей-Геруцька О. Платформа Inheart запустила цифрові меморіали для загиблих військових. URL: <https://suspilne.media/culture/722640-platforma-inheart-zapustila-cifrovi-memoriali-dla-zagiblih-vijskovih/> (доступ: 17.09.2024).

<sup>19</sup> Цифровий меморіал. URL: <https://memoriesofua.com/uk/memorials> (доступ: 29.08.2024).

<sup>20</sup> Платформа пам'яті «Меморіал». URL: <https://www.victims.memorial/> (доступ: 12.09.2024); Буняк В. Платформа пам'яті «Меморіал» презентувала новий спецпроєкт «Люди, які працюють зі смертю». URL: <https://detector.media/infospace/article/223713/2024-03-02-platforma-pamyati-memorial-prezentovala-novyy-spetsproiekt-lyudy-yaki-pratsuyut-zi-smertyu/> (доступ: 12.09.2024).

ганізована системна робота щодо стіни з певних причин (мобілізація, активні бойові дії, брак людських ресурсів) призупинилася. Натомість її замінили стихійні ініціативи родичів, які приносили світлини полеглих воїнів і самостійно заклеювали вільний простір. У жовтні 2023 р. стіна була вщент заповненою. Водночас постало питання продовження стіни і визначення місця для її функціонування. На думку волонтерів, збереження цього Народного пантеону вкрай важливе, але реалізувати власними силами це складно, тому для впорядкування необхідна підтримки влади і захист держави<sup>21</sup>.

Однією з форм стихійної меморіалізації стали мурали на честь воїнів, що віддали своє життя за незалежність України. Ініціаторами та спонсорами створення таких місць пам'яті, зазвичай, є родичі, побратими, громада того чи іншого населеного пункту, митці, ГО, благодійні фонди (БФ). Головна концепція таких пам'яток – закарбувати постаті героїв у мнемонічному просторі міст, де вони народилися, зростали, працювали, людей, котрі жили поруч з ними і котрі й надалі мешкатимуть у цих містах. Найбільше стінописів із зображеннями полеглих у боротьбі воїнів було створено у 2024 р. Це можна пояснити організаційною, фінансовою, концептуальною спроможністю ініціаторів, відносною суспільною прийнятністю, а також відсутністю юридичних перепон. Так, у березні 2024 р. на замовлення харківського жіночого об'єднання «Сфера» художниця Ірина Водолаз створила мурал, присвячений українській захисниці Яні Червоній, яка загинула ще 2019 р.<sup>22</sup> У червні того ж року в м. Первомайськ на Харківщині завдяки ініціативі родини, побратимів, митців з'явився

<sup>21</sup> Мазур Є. «Якщо доведеться моє фото сюди ліпити, виберіть, будь ласка, щось веселе». Життя біля Стіни пам'яті загиблих за Україну. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/stina-pam-yati-zagiblih-za-ukrajinu-ukiyevi-reportazh-i-spogadi-pro-gerojiv-301662/> (доступ: 02.10.2024); У столиці «Стіну пам'яті полеглих за Україну» доповнили новими елементами. URL: [https://kyivcity.gov.ua/news/u\\_stolitsi\\_stinu\\_pamyati\\_poleglikh\\_ukranu\\_dopovnili\\_novimi\\_elementami\\_foto/](https://kyivcity.gov.ua/news/u_stolitsi_stinu_pamyati_poleglikh_ukranu_dopovnili_novimi_elementami_foto/) (доступ: 02.10.2024).

<sup>22</sup> У Харкові невідомі пошкодили мурал на честь загиблої військово-службовиці Яни Червоної. URL: <https://zmina.info/news/u-harkovi-nevidomi-poshkodyly-mural-na-chest-zagybloyi-vijskovoslužhbovcyzyany-chervonoyi/> (доступ: 13.09.2024).

мурал на честь Героя України Олега Фадєєнка («Малиша»)<sup>23</sup>, у вересні – на харківській дев'ятиповерхівці відкрили стінопис, присвячений бійцю спецпідрозділу ГУР «Kraken» Олегові Сапаленку («Ювеліру»)<sup>24</sup>. Аналогічні місця пам'яті почали масово з'являтися в різних містах України. Наприклад, у Києві – це мурали на честь воїнів Олександра Задорожного («Моряка»)<sup>25</sup>, шестикратного чемпіона України з кікбоксингу, срібного чемпіона світу Руслана Піскового («Варяга»)<sup>26</sup>, чемпіона України з кікбоксингу Максима Бордуся<sup>27</sup>, у Львові – Юрія Руфа<sup>28</sup>, Олега Христенка<sup>29</sup>, у Стрию Львівської області – Тараса Бобанича («Хаммера»)<sup>30</sup>, у Чернігові – Віталія Трухана («Біцухи»)<sup>31</sup>, у Вінниці – Олександра Біліка

<sup>23</sup> У Первомайську на Харківщині створили мурал на честь загиблого Героя України Олега Фадєєнка. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3874329-u-pervomajskomu-na-harkivsvini-stvorili-mural-na-cest-zagiblogo-geroa-ukraini-olega-fadeenka.html> (доступ: 22.09.2024).

<sup>24</sup> У Харкові створили мурал на честь загиблого бійця спецпідрозділу «Kraken». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3908111-u-harkovi-stvorili-mural-na-cest-zagiblogo-bijca-specpidrozdlu-kraken.html> (доступ: 22.09.2024).

<sup>25</sup> Плакіна О. На Поштовій площі створили мурал на честь загиблого воїна з Нової Каховки. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/97133/> (доступ: 23.09.2024).

<sup>26</sup> У Києві створили мурал на честь загиблого воїна-тероборонівця Руслана «Варяга». URL: <https://tro.mil.gov.ua/u-kyuevi-stvorily-mural-na-cest-voiyina-teroboroniczya-ruslana-varyaga/> (доступ: 22.09.2024).

<sup>27</sup> У Києві з'явився мурал із загиблим на війні чемпіоном України з кікбоксингу. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/kyiv/2024-10-24/v-kieve-royavilysya-mural-s-pogibshim-na-voyne-chempionom> (доступ: 23.09.2024).

<sup>28</sup> Янко Марта. У Львові відкрили мурал на честь військового та поета Юрія Руфа. URL: <https://suspilne.media/lviv/764171-u-lvovi-vidkrili-mural-na-cest-vijskovogo-ta-poeta-uria-rufa/> (доступ: 22.09.2024).

<sup>29</sup> Равлюк Ю., Попович М. У Львові відкрили мурал загиблому військовому Олегу Христенку. URL: <https://suspilne.media/lviv/769179-u-lvovi-vidkrili-mural-vijskovomu-olegu-hristenku/> (доступ: 29.09.2024).

<sup>30</sup> Мишакова А. На Львівщині відкрили мурал на честь загиблого командира другого батальйону ДУК «Правий сектор» Тараса Бобанича «Хаммера». URL: <https://zahid.espreso.tv/vijskovi-lviv-na-lvivshchini-vidkrili-mural-na-cest-zagiblogo-komandira-drugogo-batalyonu-duk-tarasa-bobanicha-khammera> (доступ: 29.09.2024).

<sup>31</sup> Горнова В. У Чернігові створили мурал, присвячений загиблому бійцю «Азову». URL: <https://suspilne.media/chernihiv/276083-u-chernigovi-stvorili-mural-prisvacenij-zagiblomu-bijcu-azovu/> (доступ: 20.09.2024).

(«Топаза»)<sup>32</sup>, в Южноукраїнську Миколаївської обл. – Олександра Гузовського<sup>33</sup> тощо. І таких прикладів безліч.

Водночас почали з'являтися т.з. «збірні» мурали (на честь окремих підрозділів, на вшанування подвигів, героїзму українців загалом). Наприклад, улітку 2022 р. у Кропивницькому фасад однієї з міських будівель прикрасив мурал «Україна – це свобода», що символізує демократичний вибір держави, незламність і волю її громадян<sup>34</sup>. У вересні 2024 р. в Києві на Подолі з ініціативи БФ «Сучасна Україна» Володимир Манжос створив стінопис «Мудрий панує над зірками», що вшановує роботу ГУР та військові успіхи Сил оборони під час операцій на Чорному морі<sup>35</sup>. А мисткиня-самоучка з Рівненщини у Білокриницькій громаді намалювала стінопис, присвячений загиблим воїнам «Лелеки пам'яті»<sup>36</sup>. З-поміж подібних місць пам'яті варто згадати про мурали і графіті на честь полеглих бійців полку «Азов» у Києві<sup>37</sup>,

<sup>32</sup> Бондарев В. «Збірний образ українських воїнів»: у Вінниці намалювали мурал присвячений військовому Олександру Біліку. URL: <https://suspilne.media/vinnytisia/514391-zbirnij-obraz-ukrainskih-voiniv-u-vinnici-namaluvali-mural-prisvacenij-vijskovomu-oleksandru-biliku/> (доступ: 22.09.2024).

<sup>33</sup> Каптур Т.В. Южноукраїнську створюють мурал із зображенням місцевого військового. URL: <https://intent.press/news/society/2023/v-yuzhnoukrayinsku-stvoryuyut-mural-iz-zobrazhennyam-miscevogo-vijskovogo/> (доступ: 25.09.2024).

<sup>34</sup> Демчак О., Полулях І. Подарунок за прихисток. У Кропивницькому переселенець створив мурал «Україна – це свобода». URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskiy/272777-u-kropivnickomu-prezentovali-mural-ukraina-ce-svoboda/> (доступ: 01.10.2024).

<sup>35</sup> У Києві з'явився мурал, присвячений Силам Оборони та роботі ГУР. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3907440-u-kievi-zavivsa-mural-prisvacenij-silam-oboroni-ta-roboti-gur.html> (доступ: 06.09.2024).

<sup>36</sup> Фанок Н. Мисткиня з Рівненщини створила мурал-меморіал загиблим воїнам «Лелеки пам'яті». URL: <https://zahid.espresso.tv/novyny-rivnenschyny-mistkinya-z-rivnenshchini-stvorila-mural-memorial-zagiblim-voynam-leleki-pamyati> (доступ: 05.09.2024).

<sup>37</sup> Божок С. У Києві з'явилося графіті на честь полеглих бійців полку «АЗОВ». URL: <https://vchirniy.kyiv.ua/news/99670/> (доступ: 22.09.2024).

військових медиків у Вінниці<sup>38</sup>, волонтерів<sup>39</sup> та рятувальників<sup>40</sup> у Києві. До створення деяких стінописів іноді долучаються пересічні громадяни, навіть діти. Це має неабиякий життєствердний, комемораційний та виховний потенціал. Адже ефект співучасті, суб'єктності творення місць пам'яті на емпатійному рівні спонукає до переосмислення цінностей, формування чіткої національної ідентичності особистості. Варто згадати хоча б про ініціативу молоді зі с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області створити патріотичний стінопис з позивними воїнів-односельчан, які загинули, захищаючи Україну<sup>41</sup>.

Поява нових форм стихійної меморіалізації зумовлена бажанням закарбувати в пам'яті події війни, маркувати їх, зберегти інформацію для майбутніх поколінь. Тому більшість таких імпровізованих місць пам'яті почали з'являтися вже в перші місяці після повномасштабного вторгнення. Як от 60 хрестів зі свічками, які у травні 2022 р. з'явилися в Ірпені під мостом, що став «дорогою порятунку» для тисяч українців. Вони символізують ексгумовані тіла вбитих мирних громадян у м. Буча<sup>42</sup>. Однією з форм меморіалізації стали Алеї Героїв з висадженими деревами та квітами. У

---

<sup>38</sup> Черніюк А. На стіні будинку по вулиці Болгарській з'явився мурал на честь полеглих військових медиків. URL: <https://vn.20minut.ua/lyudi/mural-na-chest-poleglih-viyskovih-medikiv-zyavivsyua-na-stini-budinku> (доступ: 10.09.2024).

<sup>39</sup> Крутько Д. На Подолі з'явився новий мурал, присвячений волонтерам. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2023/06/09/na-podoli-zyavyvsya-novyj-mural-volonteram/> (доступ: 10.09.2024).

<sup>40</sup> Герої без зброї: у Києві з'явився мурал, присвячений рятувальникам. URL: <https://budport.com.ua/news/24715-geroj-bez-zbroj-u-kiyevi-zyavivsyua-mural-prisvyacheniy-ryatuvvalnikam-foto> (доступ: 10.09.2024).

<sup>41</sup> Марченко Н. На Дніпропетровщині з'явився мурал із позивними загиблих воїнів. URL: <https://opentv.media/ua/na-dnipropetrovshhini-zyavivsyua-mural-z-pozivnimi-voyniv> (доступ: 10.09.2024).

<sup>42</sup> Крижня М. Міст через Ірпінь. Про колективну пам'ять та створення меморіалу. URL: <https://suspilne.media/culture/405188-mist-cerez-irpin-pro-kolektivnu-pamat-ta-stvorennia> (доступ: 06.10.2024).



2023–2024 рр. такі алеї з'явилися у Гостомелі<sup>43</sup>, Львові<sup>44</sup>, Вінниці<sup>45</sup>, Полтаві<sup>46</sup>, Києві<sup>47</sup>, інших містах, містечках та селищах.

На відміну від народної, державна меморіалізація відбувається набагато повільнішими темпами, не завжди відповідаючи запитам та очікуванням суспільства. У переважній більшості вона обмежується на стадії ідей чи розробки проектів. Наприклад, це стосується Українського національного пантеону, Національного військового меморіального комплексу, Національного меморіалу російсько-української війни, локальних меморіалів, секторів військових поховань тощо. Ідея пантеону зародилася ще 2005 р., коли з'явився Указ Президента Віктора Ющенка про створення «Алеї видатних українців». Згодом цей задум закріплювався відповідними законодавчими рішеннями президентів Петра Порошенка та Володимира Зеленського, але через низку причин (брак політичної волі, належного фінансування, зовнішньополітичні обставини, зокрема протидію росії) він так і залишився на стадії концептуальних напрацювань. Періодично зазнавали критики змістове наповнення й фабула пантеону. Якщо первісно він мав бути песоналізований і відображати тяглість боротьби українців

<sup>43</sup> Новосвітня К. Звільнення Київщини: у Гостомелі та Ірпені встановили пам'ятник та висадили дерева. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/96687/> (доступ: 22.09.2024).

<sup>44</sup> Лаврук Ю. У Львові відкрили Алею пам'яті загиблих військових. URL: <https://shotam.info/u-lvovi-vidkryly-aleiu-pam-iati-zahyblykh-viyskovykh-foto/> (доступ: 26.08.2024); Піняжко В., Дейнека О. У Львові на честь загиблих воїнів «Правого сектора» висадили алею дерев. URL: <https://suspilne.media/lviv/874271-u-lvovi-na-cest-zagiblih-voiniv-pravogo-sektora-visadili-aleu-derev/> (доступ: 26.08.2024).

<sup>45</sup> Трояндові алеї слави висаджують у 23 громадах Вінниччини. URL: <https://today.vn.ua/troyandovi-aleyi-slavy-vysadzhuyut-u-23-gromadah-vinnychchynu/> (доступ: 01.10.2024).

<sup>46</sup> Татаренко А. Пам'яті 11 полеглих воїнів у Полтаві створили Калинову алею. URL: <https://zmist.pl.ua/news/pamyati-11-poleglyh-voyiniv-u-poltavi-stvoryly-kalynovu-aleu> (доступ: 02.10.2024).

<sup>47</sup> Борисенко Т. У Києві відкрили Алею пам'яті героїв, присвячену оборонцям із Шевченківського району міста. URL: <https://suspilne.media/kyiv/848617-u-kyevi-vidkrili-aleu-pamati-geroiv-prisvacenu-oboroncam-iz-sevcenkivskogo-rajonu-kieva/> (доступ: 29.09.2024); У столиці започаткували Алею пам'яті захисникам України. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/72860/> (доступ: 27.09.2024).

за національну державність, то згодом Міністерство культури під керівництвом Олександра Ткаченка виступало за універсалізацію пам'ятки, її знеособлення, алегоризацію. Не вирішеним досі залишається і питання локації майбутнього пантеону. З-поміж різних варіантів найбільше прихильників має Аскольдова могила в Києві. У березні 2023 р. на сайті Офісу Президента була зареєстрована відповідна петиція, яка набрала необхідних 25 тис. голосів. Однак дотепер питання перебуває на стадії опрацювання в Міністерстві культури<sup>48</sup>.

Такі ж проблеми виникли і при створенні Національного військового меморіального комплексу. Попри затвердження правою (Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового меморіального кладовища» № 2292–ІХ від 31.05.2022) та інституційної бази (заснована окрема установа «Національне військове меморіальне кладовище», що опікуватиметься створенням і відповідатиме в подальшому за функціонування об'єкта) проекту, постали проблеми з вибором місця, його фундаментальністю, розгорілися дискусії щодо доцільності козацького хреста як ключового смислового елемента комплексу, необхідності врахування принципу інклюзивності й рівності та заміни хреста прямокутною таблицею тощо<sup>49</sup>. Попри те, що ко-

<sup>48</sup> Сегеда С. До питання створення національного пантеону в Україні. *Енциклопедичний вісник України*, 2022. Вип. 14. С. 27–36; Подобед П. Коли немає часу на мертвих – виходить, немає діла і до живих. *Дзеркало тижня* (22.01.2016). URL: [https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih\\_.html](https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih_.html) (доступ: 29.09.2024).; Коропецька А. Пантеон національних героїв можуть розмістити у Музеї другої світової. *The Village* (13.11.2022). URL: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/332787-panteon-natsionalnih-geroyiv-mozh> (доступ: 30.09.2024).; Жабська Є. Де місце Пантеону Героїв України? Історик Кіпіані запропонував власне бачення. URL: <https://glavcom.ua/country/society/de-mistse-panteonu-herojiv-ukrajini-istorik-kipiani-zaproponuvav-vlasne-bachennja-1015936.html> (доступ: 29.09.2024).

<sup>49</sup> Дробович назвав причини, чому Національне військове кладовище не можна будувати у Биківні. URL: [https://www.radiosvoboda.org/a/drobovych-rovasnyv-chomu-viyskove-kladovyshche-ne-budovatymut-u-bykivni](https://www.radiosvoboda.org/a/drobovych-rovasnyv-chomu-viyskove-kladovyshche-ne-buduvatymut-u-bykivni) (доступ: 21.09.2024); Старущенко Я. Шлях до Національного військового меморіального кладовища. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/shcho-treba-znati-pro-budivnictvo-nacionalnogo-viyskovogo-memorialnogo-kladovishcha> (доступ: 16.09.2024); Війна і поховання: чи все

жен герой заслуговує гідного вшанування, попри необхідність такого меморіалу для формування національної ідентичності та консолідації суспільства, цей проєкт до сьогодні так і залишається нереалізованим.

Чимало запитань викликають створення локальних меморіалів, облаштування секторів військових могил та окремих могил військових на громадських кладовищах. Дотепер немає правової бази цього питання, вона дублюється «Рекомендаціями для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни», які не охоплюють усіх питань і аспектів поховання героїв.

Одним із найбільш дискусійних питань, що не лише викликало жваве суспільне обговорення, а й часто супроводжується відкритим протистоянням родичів загиблих героїв і влади, є створення і втілення на практиці проєктів меморіалізації героїв. Точніше терміни їх реалізації, створення тепер чи після завершення війни? Питання багатоаспектне і його слід розглядати як із точки зору тих, хто пропонує варіанти візуалізації майбутніх меморіалів (архітектори, скульптори), хто їх фінансує (влада, територіальна громада), і тих, хто пропонує попит на меморіалізацію (громадяни, родичі загиблих / жертв). Споглядання і безпосереднє переживання трагедій війни спонукало митців до активної діяльності у професійному полі, до об'єднання задля пошуку візуальної мови пам'яті про війну, розширення уявлень про проєкти пам'яті. Від початку повномасштабного вторгнення з'явилося чимало локальних, регіональних і загальнонаціональних проєктів воєнних меморіалів, які склали й надалі продовжують поповнювати своєрідну теоретичну базу меморіалізації, яку використовуватимуть для вироблення власне національної візуальної мови меморіалізації. Водночас ці проєкти викликали неабиякий суспільний резонанс, що супроводжується бурхливими дискусіями в інфор-

---

врегулювала Верховна Рада? *Дзеркало тижня* (12.03.2024). URL: <https://zn.ua/ukr/war/vijna-i-pokhovannja-chi-vse-vrehuljuvala-verkhovna-rada.html> (доступ: 24.09.2024); Дробович А. Чому важливо відстояти символ ЗСУ на військових могилах? *Українська правда* (03.04.2024). URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2024/04/3/7449304> (доступ: 11.09.2024).

маційному полі<sup>50</sup>. Нагальне питання, що потребує відповіді, – смислове наповнення тієї чи іншої пам'ятки. Що вона повинна символізувати – воєнні звитяги, жертовність, незламність, опір чи біль, скорботу? Інші, пов'язані із цим, проблеми – доцільність створення меморіалів під час / після війни; думка родичів загиблих героїв щодо візуалізації поховань; їх залучення до обговорення проектів тощо. Іванка Димид, ініціаторка широкої дискусії з цих питань, українська художниця, іконописиця, мати загиблого героя Артемія Димида, схиляється до думки про необхідність відтермінування будівництва меморіалів до завершення воєнних дій. Оскільки емоційне наповнення, яке закладається при створенні проектів тепер, є доволі травматичним і може втратити свою актуальність. Вона вважає, що суспільство повинно пережити травму, переосмислити її, а меморіали повинні символізувати не горе і біль втрати, а бути місцем увічнення величі і незламності, місцем тиші і спокою. Це потребує продуманих до найменших деталей проектів – від місця розташування, його історії, візуально-просторового та смислового наповнення. Меморіали в жодному разі не повинні перетворюватися на артоб'єкти чи зони селфі. Вони мають бути місцями пам'яті, національної величі й героїзму, місцями консолідації суспільства. Чи не найбільшою проблемою меморіалізації на сучасному етапі Іванка Димид вважає відсутність конструктивного діалогу між владою, творцями проектів та родичами полеглих героїв, участі родин в обговоренні, нехтування їхніми думками взагалі<sup>51</sup>. Про відсутність співпраці між різними учасниками меморіалізаційних практик неодноразово наголошував і А. Дробович<sup>52</sup>. Він, зокрема, вважає, що необхідно відмовитися від тоталітарних практик меморіалізації, за

<sup>50</sup> Скуба В. Без гарніту й мармуру: який вигляд можуть мати меморіали в місцях бойових дій. URL: [https://lb.ua/culture/2024/08/22/630271\\_bez\\_granitu\\_y\\_marmuru\\_yakiy\\_viglyad](https://lb.ua/culture/2024/08/22/630271_bez_granitu_y_marmuru_yakiy_viglyad) (доступ: 03.10.2024).

<sup>51</sup> Крип'якевич-Димид І., Коломейцев А.. Яким має бути Львівський військовий цвинтар? URL: [https://www.youtube.com/watch?v=0\\_sYlZr73xk&ab\\_channel=%D0%9F%D0%95](https://www.youtube.com/watch?v=0_sYlZr73xk&ab_channel=%D0%9F%D0%95) (доступ: 22.08.2024).

<sup>52</sup> Конференція «Реалізація права на пам'ять: шляхи формування сучасної культури пам'яті в Україні». Відеозапис події. URL: <https://www.facebook.com/PartnershipFundForAResilientUkraine/videos/1453846078487032/> (доступ: 25.09.2024).

яких влада одноосібно вирішувала, як і кого пам'ятати, визначала візуальне оформлення пам'яток і меморіалів. Лише в кооперації влади, громади, наукових осередків можна напрацьовувати сценарії вирішення проблеми. «Брак діалогу призводить до насилля над символічним простором і до виключення громади з процесу меморіалізації. І що сумніше місце пам'яті, стосовно якого здійснюється меморіалізація, то боліснішим є виключення спільноти із процесу вшанування пам'яті»<sup>53</sup>, – зауважив А. Дробович. Адже меморіалізація дуже делікатне, чутливе для суспільства питання. Місця пам'яті мають бути свідченням героїзму, промовляти до людей, формувати в них «правильні» емоції, особливо це стосується майбутніх поколінь, які житимуть через десятиліття і не матимуть досвіду переживання війни.

Ще одна проблема, що стала предметом активного обговорення, – це музеєфікація війни: коли і як створювати музеї, яким повинне бути їхнє призначення, яке емпативно-смісловне і сугестивне наповнення вони повинні ретранслювати на громадськість, як через просвітницьку діяльність мають впливати на консолідацію суспільства, формування національної ідентичності майбутніх поколінь. Більшість дослідників погоджується, що це складний і довготривалий процес, який проходить шлях від ідеї до її реалізації, іноді супроводжуючись переосмисленням і трансформацією концепту під впливом часу, зміни обставин, суспільства загалом. Тому створювати музеї найдоцільніше після війни, подолавши фрустрацію і травму, а відтак адаптувавши їх експозиційне наповнення до вимог і реалій нового часу. Такі інституції повинні демонструвати велич і захоплення героїзмом українського народу, його боротьбою за свободу, і аж ніяк не трагедію, сум, біль втрати і прагнення чинити правосуддя над винуватцями війни.

Відомі практики меморіалізації досі не дали вичерпної відповіді на усі запити суспільства, натомість вони окреслили нові проблеми, що потребують поступового розв'язання. При цьому необхідно враховувати особливість України, її відмінність від ін-

<sup>53</sup> Форми меморіалізації визначних місць пам'яті. Републікація матеріалів семінару «Форми меморіалізації визначних місць пам'яті», що відбувся 24 вересня 2021 року в Києві. *Український історичний журнал*, 2021. № 6. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/11/18/162060/> (доступ: 28.08.2024).

ших країн. Це, насамперед, активізація меморіалізаційних процесів під час війни, реалізація меморіалізаційної політики і практик у період як пасивної, так і активної фази бойових дій, величезний суспільний запит на меморіалізацію героїв, жертв, подій війни.

Російсько-українська війна спонукала до якісного переосмислення мети й основних засад меморіалізації і політики пам'яті взагалі, категоричності у відмові від імперського минулого. Потреба продуманих, чітких і систематичних кроків у цій галузі об'єднала суспільство у прагненні зберегти пам'ять усіма доступними способами. Втім, здійснені до цього часу кроки доводять необхідність вирішення багатьох проблем. По-перше, відмова від радянських практик меморіалізації як тоталітарних, спрямованих на знеособлення людини, героя чи жертви, вироблення власної унікальної, сформованої на національній історичній традиції, мови меморіалізації. По-друге, формування чіткого законодавчого підґрунтя політики пам'яті, напрацювання і втілення стратегії меморіалізації героїв / жертв війни. Необхідним є й вироблення національної концепції меморіалізації, яка б охоплювала всі аспекти цього процесу та усувала «підводні камені», а також базового наративу про російсько-українську війну. Це дозволить відповісти на запитання про роль України у світовій історії, у збереженні демократичних цінностей, свобод та прав людини. По-третє, інституціоналізація політики пам'яті, створення розгалуженої мережі установ, відповідальних за створення та підтримку й функціонування меморіалів, налагодження між ними співпраці, за організацію науково-освітньої діяльності й підготовку майбутніх фахівців у сфері меморіалізації. На сьогодні відчутний неабиякий попит на них у суспільстві і пов'язана з цим проблема дилетантизму, браку експертності, а відтак недотримання етичних вимог, відсутності конструктивного діалогу (а іноді й узагалі будь-якого діалогу) між суб'єктами меморіалізації. Цілком очевидно, що УНП своєю діяльністю не може охопити всього спектру питань, пов'язаних із меморіалізацією російсько-української війни. По-четверте, що потребує вирішення, є консолідація різних середовищ (влади, територіальних громад, громадськості, організацій, професіоналів, родичів загиблих) для усунення протиріч, напрацювання загальноприйнятних підходів, принципів, засад, форм і методів вшанування пам'яті. Брак діалогу формує недовіру до влади, породжує

конфлікти з рідними полеглих воїнів у різних баченнях процесу пам'ятання. По-п'яте, необхідне виправлення дисбалансу у співвідношенні меморіальних практик над меморіальною політикою на користь останньої. На сьогодні травматичний досвід війни зумовив величезний попит на пам'ять про події, героїв, жертви, який знайшов вираження у «масовому» створенні місць пам'яті. Натомість чіткої державної меморіальної політики в Україні на 10-й рік війни все ще немає. Її вироблення і планомірне втілення сприятиме впорядкуванню процедури меморіалізації, уніфікації і стандартизації форм пам'яті тощо.

## VII. Пам'ять про великі війни: світовий контекст

Павло Артимишин

Меморіалізація Великої війни 1914 – 1918 рр. – першого глобального військового протистояння, яке коштувало мільйонів життів і для військовиків, і для мирного населення (за приблизними підрахунками, загинули понад 20 млн. осіб), розпочалося практично відразу після її завершення<sup>1</sup>. Ще влітку 1919 р. на лондонській вулиці Вайтголл для відзначення завершення війни з'явився Кенотаф – спочатку як тимчасова споруда для Параду миру по закінченні Першої світової війни<sup>2</sup>. А вже 11 листопада 1920 р., у другу річницю підписання Комп'єнського перемир'я, яким фактично завершилася Перша світова війна, у Лондоні (у Вестмінстерському абатстві) та в Парижі (під Триумфальною аркою) одночасно було відкрито Могили невідомого солдата, де були поховані останки неідентифікованих вояків<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> До Першої світової війни в Європі не було традиції вшановувати жертв війн, а пам'ятники, як правило, встановлювали на честь видатних перемог у битвах. Воєнні дії 1914–1918 рр. з їхнім величезним травматичним впливом на суспільну й індивідуальну свідомість викликали появу нових форм репрезентації пам'яті про війну. Див.: Саранча В., Шабуніна В., Тур О. [та ін.]. *Культурна пам'ять про Першу світову війну: регіональний вимір. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 2021. № 35. С. 29.

<sup>2</sup> Він мав бути лише одним із дерев'яних монументів, розташованих вздовж Параду миру 19 липня 1919 р., який відзначав юридичне завершення Першої світової війни після підписання Версальського договору 28 червня 1919 р. (такий же парад 14 липня 1919 р. пройшов у Парижі). Однак було вирішено перетворити монумент на постійний, і наступного року, після переробки дерев'яно-гіпсової споруди на кам'яну, його урочисто відкрили; він став головним військовим меморіалом Великої Британії. Див.: Greenberg A. Lutyens's Cenotaph. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 1989. Vol. 48. № 1. P. 5.

<sup>3</sup> Упродовж 1920–1930-х рр. такі меморіали на місцях захоронень (як індивідуальних, так і колективних) неідентифікованих загиблих бійців Великої війни з'явилися в різних куточках світу: від США, Європи і аж до Австралії. Див.: Магалецький А. *Історична пам'ять про Першу світову*



11 листопада 1921 р. – у третю річницю завершення війни – на американському військовому кладовищі в Арлінгтоні (передмістя Вашингтона) за рішенням американського Конгресу урочисто поховали неопізаного американського військовослужбовця, тіло якого знайшли у Франції<sup>4</sup>.

У 1927 р. у бельгійському місті Іпр відкрили Мененські ворота (на кошти уряду Великої Британії)<sup>5</sup>. Примітними були й австралійські комеморативні практики щодо бійців, загиблих у роки Великої війни<sup>6</sup>. Тісно пов'язаною із меморіальними комплексами

---

війну в Україні: компаративний аналіз. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*, 2023. Вип. 12. С. 70.

<sup>4</sup> Сьгодні на могилі є білий мармуровий саркофаг із написом «Here rests in honored glory an American soldier known but to God» («Тут у почесній славі спочиває американський солдат, ім'я якого знає лише Бог»). Згодом поруч із цим головним саркофагом відкрили ще три плити – Могили невідомого солдата Другої світової, Корейської та В'єтнамської воєн.

<sup>5</sup> Зі знаменем «Last Post» (так називають у Британії та країнах Британської Співдружності звук горна, який використовується на військових похоронах і церемоніях вшанування пам'яті), що є символом загальної хвилини мовчання, яка безперервно (за винятком декількох років нацистської окупації) від моменту відкриття меморіалу відбувається щовечора на честь загиблих. Див.: Ypres (Menin Gate) Memorial. *Commonwealth war graves commission*. URL: <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/91800/ypres-menin-gate-memorial/> (доступ: 13.10.2024).

<sup>6</sup> Насамперед з австралійського і новозеландського армійського корпусу (АНЗАК / ANZAC), який під оперативним контролем британської армії упродовж 1914–1916 рр. брав участь у боях в Єгипті та Галліполі. Ще 1927 р. у Мельбурні заклали перший камінь, а в 1934 р. провели урочисте відкриття меморіалу «Святиня пам'яті» («Shrine of Remembrance»), який початково був присвячений вихідцям зі штату Вікторія, які воювали в Першій світовій війні, однак до 1930-х рр. став одним із найбільших в Австралії, який вшановував пам'ять всіх австралійців, котрі загинули у будь-яких війнах, де брала участь країна. Див.: *Victorian Heritage Database*. URL: <https://vhd.heritagecouncil.vic.gov.au/places/125245>. 11 листопада 1930 р. у Брісбені також з'явився військовий меморіальний комплекс «Площа АНЗАК» («ANZAC Square»), присвячений чоловікам та жінкам з Австралії та Нової Зеландії, які долучалися до військової служби за кордоном в часі Першої світової війни (About. ANZAC square. URL: <https://www.anzacsquare.qld.gov.au/>). Врешті, 11 листопада 1941 р. у Канберрі було відкрито Австралійський військовий меморіал («Australian

є пам'яттєва практика відзначення ключових дат, пов'язаних із вшануванням загиблих військовиків у часі Великої війни, так і відзначення героїзму всіх ветеранів<sup>7</sup>.

Почасти меморіали, закладені у міжвоєнний час, відігравали не лише (і не стільки) пам'яттєву, а й цілком політично-маніпулятивну (якщо не відверто пропагандистську) роль, коли нагадування про минуле мало би спонукати суспільну думку не стільки вшановувати військові жертви, як конструювати, з подачі державної верхівки, ідейний супровід для сучасного та майбутнього.

---

War Memorial») із Могилою невідомого австралійського солдата, Великим військовим музеєм та Дослідницьким центром, присвячений усім військовикам та допоміжному персоналу Сил оборони Австралії, які загинули або були учасниками всіх воєн за участю Австралійського Союзу. Тут встановлено повний список австралійців, які не повернулися з фронтів Першої світової війни. Див.: *Australian War Memorial*. URL: <https://www.awm.gov.au/>.

<sup>7</sup> Наприклад, у Великобританії та серед держав-членів Британської Співдружності 11 листопада відзначають (незмінно від 1919 р.) День пам'яті загиблих у Першій світовій війні: початково заснований королем Георгом V як День перемир'я (Armistice Day), також відомий як День поминання (Remembrance Day) із неодмінним атрибутом – червоними маками, які носять на одязі та покладають на військові меморіали у пам'ять про військовиків Великої війни. Ще одна незмінна традиція цього дня – загальна хвилина мовчання щорічно 11 листопада, об 11:00 (після 1945 р. – дві хвилини). Див.: *Remembrance: What is it and why is it important?* BBC (27.10.2023). URL: <https://www.bbc.co.uk/newsround/15492752> ). 11 листопада є національним святом і у США, що його проголосив президент Вудро Вільсон цього дня 1919 р. – у першу річницю підписання документа в Комп'єні – як День перемир'я (Armistice Day), яке з 1954 р., після Другої світової та Корейської воєн, було перейменовано на День ветеранів (Veterans Day), коли американці вшановують всіх своїх ветеранів, що брали участь у будь-яких військових конфліктах за участі США. Характерно, що День ветеранів у США відрізняється від Дня пам'яті (останній понеділок травня): День ветеранів вшановує всіх ветеранів США, а День пам'яті головню присвячений тим, хто загинув власне під час військової служби. Див.: *Memorial Day*. *United States Department of Veterans Affairs* (27.05.2010). URL: <https://web.archive.org/web/20060728130527/http://www1.va.gov/opa/vetsday/vetdayhistory.asp>. Попри все, в обидва ці дні Президент США незмінно покладає вінок до Могили невідомого солдата на Арлінгтонському військовому меморіалі.

Так було в міжвоєнній Німеччині<sup>8</sup> та Італії<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Наприклад, у міжвоєнній Німеччині, яка Першу світову війну програла, 31 серпня 1924 р. у східнопруському місті Гогенштайн (тепер Ольштинек, Республіка Польща) в присутності Пауля фон Гінденбурга (в роки війни – головнокомандувач німецького війська на Східному фронті, а з 1916 р. – начальник Генерального штабу) було закладено перший камінь під Меморіал у Танненберзі; офіційно – Національний пам'ятник у Танненберзі (Tannenberg-Nationaldenkmal). А 18 вересня 1927 р. відбулося його урочисте відкриття – до 80-річчя фон Гінденбурга, який на той час уже був рейхспрезидентом Німеччини. Споруда, з одного боку, мала вшанувати пам'ять загиблих німецьких військовиків у битві проти російського війська наприкінці серпня 1914 р., а також у бою на Мазурських озерах (вересень 1914 р.); з іншого – увічнити їх як перемогу, бо армію Російської імперії вдалося зупинити. Помпезності локації мало додати й поховання 7 серпня 1934 р. у склепі меморіалу самого П. фон Гінденбурга. Утім, місце в результаті здобуло «непевну» репутацію, адже стало місцем такого собі «паломництва» для противників Версальського договору (серед них – і членів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини), які все частіше ставили під сумнів доцільність встановленого після Великої війни світового геополітичного устрою. Див.: Tannenberg-Nationaldenkmal. URL: <http://tannenberg-nationaldenkmal.andreasspringer.de/> (доступ: 15.10.2024).

<sup>9</sup> Пам'ятник загиблим італійським солдатам, урочисто відкритий 1938 р. за участю очільника фашистської Італії Беніто Муссоліні в місті Кобарид (на той момент входило до складу Італії, сьогодні – Словенія). Меморіальний комплекс мав вшанувати італійських військовиків, загиблих у битві при Капоретто (жовтень-грудень 1917 р.) – найбільших боях у горах під час Першої світової війни, коли 40 тисяч бійців Італії було вбито чи поранено, 280 тисяч – потрапили до полону, а 350 тисяч осіб дезертували. Див.: Wilcox V. From Heroic Defeat to Mutilated Victory: The Myth of Caporetto in Fascist Italy. *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era* / ed. Jenny Macleod. London: Palgrave, 2008. Рр. 48–49. Для італійської влади меморіалізація саме цієї кампанії була незручною темою, адже йшлося, насамперед, про нагадування про поразку італійців (що не вписувалося в загальну канву нарративу про щораз зростаючу велич Італії під керівництвом фашистського режиму). У той же момент і через два десятиліття зберігався значний суспільний попит на гідне вшанування військових жертв з боку родичів та ветеранів. Врешті, італійська влада вирішила своєрідно «обіграти» цю ситуацію, ідейно переосмисливши поразку 1917 р. як початок «процесу очищення і народження нової політичної системи – фашистської Італії, яка втілює волю народу і відновлює його патріотичний запал», таким чином «прославляючи жертви заради нації». Див.:

Інтерес до Першої світової війни та її пам'ятників зник після Другої світової війни, і не підвищувався до 1980-х та 1990-х років, коли почалося оновлення багатьох давніх меморіалів і відкриття нових<sup>10</sup>.

Загалом протягом 2014–2018 рр. у західних державах відбувалися різноманітні соціокультурні та наукові події і комеморативні практики, метою яких була актуалізація історичної пам'яті про Першу світову війну на тлі її сторіччя<sup>11</sup>. Ще одним важливим

Коваленко Т. Меморіалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві Балканських країн. *Дриновський збірник*, 2022. № 15. С. 324–325.

Після падіння фашистського режиму в Італії меморіал продовжив своє існування (на відміну від Танненберзького меморіалу, який у січні 1945 р. підірвали самі ж сапери вермахту, відступаючи від тиском червоної армії), але ідейно повернувся до першого значення – вшанувати пам'ять загиблих у роки Першої світової війни військовиків, понад 7 тисяч яких знайшли свій вічний спочинок у нішах меморіального склепу, створеного у формі восьмикутника. Сьогодні Кобаридський комплекс, який з 1947 р., як і довколишні терени, став частиною Югославії, а з 1990-х – незалежної Словенії, є єдиною меморіальною військовою пам'яткою, яку підтримує італійський уряд, хоч вона і перебуває поза межами Італії. Див.: Italian charnel house Kobarid, Slovenia. *World War One Sites – The NETWORLD Database*. URL: [https://ww1sites.eu/index.php?id=35&tx\\_ww1caheritage\\_caheritage%5BcaHeritage%5D](https://ww1sites.eu/index.php?id=35&tx_ww1caheritage_caheritage%5BcaHeritage%5D) (доступ: 20.10.2024).

<sup>10</sup> Чи не найяскравішою подією цього періоду стало спільне вшанування пам'яті у 1984 р. – 70-річчя від початку Великої війни – полеглих бійців на полях цього глобального військового протистояння, лідерами колись ворожих держав – канцлером ФРН Гельмутом Коелем та президентом Франції Франсуа Міттераном у Вердені – у локації одних із найзапекліших боїв Західного фронту під час воєнної кампанії 1916 р. Через 32 роки, у 2016 р. (соту річницю Верденської битви), таку традицію продовжили їхні наступники – канцлер Німеччини Ангела Меркель та президент Франції Франсуа Олланд, зокрема відвідавши військове кладовище в Консанвуа, де поховані 11 тисяч німецьких солдатів, та Форт Дуомон. Див.: В Європі відзначають сторіччя Верденської битви. *BBC-news. Україна*. URL: [https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/05/160529\\_verdun\\_battle\\_ww1\\_centenary\\_she](https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/05/160529_verdun_battle_ww1_centenary_she) (доступ: 02.10.2024).

<sup>11</sup> Їх кульмінацією стали, по-перше, спільний візит президента Франції Еммануеля Макрона та канцлера ФРН Ангели Меркель до Комп'єна 10 листопада 2018 р. Див.: Макрон і Меркель відкрили пам'ятний знак у Комп'єні. *Слово і діло* (11.11.2018). По-друге, проведення в Парижі триденного (11–13 листопада 2018 р.) Форуму миру, у якому взяли участь

аспектом у становленні колективної пам'яті у світовому контексті є пам'ятгеві підходи до ще масштабнішої за людськими втратами (від 50 до 75 мільйонів) Другої світової війни.

Засудження нацизму (і формування політики пам'яті про це явище) у повоєнному контексті пов'язане зі створенням державами-переможцями із Антигітлерівської коаліції Міжнародного воєнного трибуналу з метою покарання головних воєнних злочинців<sup>12</sup>.

Відповідно до затвердженого тоді ж Статуту Трибуналу, злочинні діяння, які належали до його юрисдикції і за які передбачена індивідуальна відповідальність, були такі:

- «а) злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни або війни з порушенням міжнародних договорів, угод або запевнень, або участь у загальному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якої з вищевикладених дій;
- б) військові злочини, а саме: порушення законів або звичаїв війни. До цих порушень належать вбивства, катування чи взяття в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства чи катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі; вбивства заручників;

---

65 очільників держав та урядів, а також керівництво ООН, Ради Європи, Організація економічного співробітництва і розвитку, ЮНЕСКО та інших. Зрештою, 11 листопада 2018 р. Президент ФРН Франк-Вальтер Штайнмайер долучився в Лондоні до британської королівської родини під час урочистостей із нагоди 100-річчя від закінчення Першої світової війни, який таким чином став першим німецьким президентом, котрий взяв участь у церемонії покладання квітів до лондонського військового меморіального комплексу. Див.: Солошенко В. Колективна пам'ять про Першу світову війну – складова перетворень у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії). *Проблеми всесвітньої історії*, 2019. № 2 (8). С. 122–123.

<sup>12</sup> Відповідне рішення було запущене на Постдамській конференції, детальніше обговорювалося на Лондонській конференції та остаточно закріплене в Угоді про судове переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн Осі, укладеній 8 серпня 1945 р. урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції. Див.: Власенко С. Політика колективної пам'яті в Європі щодо подолання нацистського тоталітарного минулого: формування та правове забезпечення. *Центральний вісник права та публічного управління*, 2024. Вип. 2 (6). С. 7.

- пограбування об'єктів громадської чи приватної власності; безсенсове руйнування міст чи сіл; руйнування, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини;
- в) злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокі дії, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів у цілях здійснення злочину або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу»<sup>13</sup>.

11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея (ГА) створеної по завершенні Другої світової війни у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй (ООН) у своїй резолюції 95 (I) також затвердила принципи міжнародного права, викладені у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу та з урахуванням безпосередніх рішень Нюрнберзького процесу 1945–1946 рр. (і вироблених Комісією міжнародного права ООН 7 Нюрнберзьких принципів, які характеризували дії, що, згідно з міжнародним правом, є злочинами проти миру і безпеки людства).

Упродовж 1940–1970-х рр. ГА ООН також прийняла низку резолюцій, які стосувалися проблеми міжнародної співпраці у справі виявлення, арешту, екстрадиції та покарання осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, злочинів проти людяності, колабораціонізму<sup>14</sup> та ін.). У той же час у резолюції ГА ООН 96 (I) від

<sup>13</sup> Статут № 998\_201 від 08.08.1945. Статут Міжнародного воєнного трибуналу для суду та покарання головних воєнних злочинців європейських країн Осі. *Zakon online*. URL: [https://zakononline.com.ua/documents/show/140950\\_\\_140950##document\\_code\\_998\\_200\\_##](https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950##document_code_998_200_##)

<sup>14</sup> Resolution 2583 (XXIV) «Question of the punishment of war criminals and of persons who have committed crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 1834th plenary meeting, 15 Dec. 1969. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/202285/files/A\\_RES\\_2583%28XXIV%29-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/202285/files/A_RES_2583%28XXIV%29-EN.pdf?ln=en); Resolution 2712 (XXV) «Question of the punishment of war criminals and of persons who have committed crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 1930th plenary meeting, 15 Dec. 1970. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/201891/files/A\\_RES\\_2712%28XXV%29-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/201891/files/A_RES_2712%28XXV%29-EN.pdf?ln=en); Resolution 2840 (XXVI) «Question of the punishment of war criminals and of persons who have committed crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 2025th plenary meeting, 18 Dec. 1970.

11 грудня 1946 р. геноцид оголошено злочином за міжнародним правом<sup>15</sup>, а в Конвенції, прийнятій ГА ООН 9 грудня 1948 р., визначалися злочини проти людяності, запобігання злочину геноциду та покарання за нього<sup>16</sup>.

Подібні підходи лягли в основу Європейської конвенції про незастосування терміну давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів, підписану державами-членами Ради Європи 25 січня 1974 р., у якій сторони-підписанти домовилися про викладені в документі принципи, «уважаючи необхідним захищати

---

URL: [https://digitallibrary.un.org/record/201112/files/A\\_RES\\_2840%28XXVI%29-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/201112/files/A_RES_2840%28XXVI%29-EN.pdf?ln=en); № 3020 (XXVII) від 18 грудня 1972 р., № 3074 (XXVIII) від 3 грудня 1973 р. (обидві містили принципи міжнародного співробітництва у виявленні, арешті, екстрадиції та покаранні осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людяності); Resolution 3020 (XXVII) «Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 2114th plenary meeting, 18 Dec.1972. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/191764/files/A\\_RES\\_3020%28XXVII%29-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/191764/files/A_RES_3020%28XXVII%29-EN.pdf?ln=en); Resolution 3074 (XXVIII) «Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 2187th plenary meeting, 3 Dec. 1973. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/191220/files/A\\_RES\\_3074%28XXVIII%29-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/191220/files/A_RES_3074%28XXVIII%29-EN.pdf?ln=en); Resolution 3020 (XXVII) «Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 2114th plenary meeting, 18 Dec. 1972. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/191764/files/A\\_RES\\_3020%28XXVII%29](https://digitallibrary.un.org/record/191764/files/A_RES_3020%28XXVII%29); Resolution 3074 (XXVIII) «Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity», adopted by the United Nations General Assembly at the 2187th plenary meeting, 3 Dec. 1973. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/191220/files/A\\_RES\\_3074%28XXVIII%29](https://digitallibrary.un.org/record/191220/files/A_RES_3074%28XXVIII%29) (доступ: 01.10.2024).

<sup>15</sup> Resolution 96 (I) «The crime of genocide», adopted by the United Nations General Assembly at the 231st plenary meeting, 11 Dec.1946. URL: [https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/96\(I\)&Lang=E](https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/96(I)&Lang=E)

<sup>16</sup> Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. (Офіційний переклад Конвенції надісланий листом МЗС № 72/14-612-54598 від 22.04.2024). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_155#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text) (доступ: 10.10.2024).

людську гідність під час війни та в мирний час; ураховуючи те, що злочини проти людяності і найсерйозніші порушення законів і правил війни є серйозним замахом на людську гідність; будучи внаслідок цього заінтересованими в забезпеченні відсутності перешкод щодо термінів давності стосовно як притягнення до відповідальності, так і виконання покарання за ці злочини; ураховуючи суттєву зацікавленість у сприянні застосуванню спільної політики в кримінальному праві з цього питання й те, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами»<sup>17</sup>.

У підсумку, відповідно до сформованих у результаті правових матриць та рамок, насамперед юридично, але й також морально, у повоєнний час формувалися відповідні пам'яттєві установки щодо керівництва нацистської Німеччини та її союзників (а на окупованих територіях – і колаборантів) у роки війни.

Конкретніше тематику реалізації державних політик пам'яті щодо засудження та запобігання повторення нацистського минулого (як і протидії, окрім нацизму, й іншим формам тоталітарної ідеології та практик, базованих на расовій нетерпимості, ненависті та терорі) пропрацьовували на рівні ГА ООН, починаючи від кінця 1960-х рр. Так, якщо в Резолюції 2331 (XXII) «Заходи, які повинні бути вжиті проти нацизму і расової нетерпимості» від 18 грудня 1967 р. поряд із рішучим засудженням відповідних ідейних напрямків як «грубого порушення прав людини і основних свобод, а також принципів і цілей Статуту ООН» містився лише заклик до всіх держав «застосувати негайні та ефективні заходи, направлені проти всіх подібних проявів нацизму та расової нетерпимості»<sup>18</sup>, то в однойменному документі від 19 грудня 1968 р. уточнювалося, що це мають бути «законодавчі та інші позитивні заходи для оголошення груп і організацій, які проводять расистську та нацистську пропаганду [...] протизаконними і для переслідування їх у судовому по-

<sup>17</sup> Європейська конвенція про незастосування термінів давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів (офіційний переклад). URL: <https://rm.coe.int/1680998125> (доступ: 13.10.2024).

<sup>18</sup> Resolution 2331 (XXII) «Measures to be taken against nazism and racial intolerance», adopted by the United Nations General Assembly at the 1638th plenary meeting, 18 Dec. 1967. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen0/236/66/pdf/nr023666.pdf> (доступ: 13.09.2024).



рядку» для «якнайшвидшого та остаточного викоринення» минулих тоталітарних практик<sup>19</sup>.

А в Резолюції ГА ООН 2545 (XXIV) від 11 грудня 1969 р., чи не вперше в цьому контексті, звертаючись до історії, йшлося про те, що «гітлерівський нацизм 1 вересня 1939 р. почав Другу світову війну», та були прописані безпосередні побажання щодо функціонування пам'яттєвих практик на рівні держав, національних та міжнародних організацій: заклик до встановлення дня, «який буде відзначатися щорічно в пам'ять жертв боротьби проти нацизму і подібних ідеологій і практик»; рекомендація урядам всіх держав «сприяти опублікуванню та поширенню матеріалів, які пов'язані зі зусиллями ООН, скерованими на боротьбу з нацизмом у минулому, та матеріалів, які ознайомили би громадськість із небезпекою сучасного процесу відродження нацизму в низці країн»; та заклик «застосувати ефективні заходи, щоб виховувати молодь у дусі цілей та принципів Статуту ООН і Загальної декларації прав людини, відгороджуючи її тим самим від будь-якого впливу нацизму»<sup>20</sup>.

Ще більше пасажів, які стосувалися політики пам'яті про нацистський тоталітарний режим та його злочини, Резолюція ГА ООН 2839 (XXVI) від 18 грудня 1971 р. ініціювала клопотання до Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та інших структур «розглянути у площині своєї компетенції питання про безпеку відродження ідей нацизму та расової нетерпимості», закликала ООН, її різноманітні органи, спеціалізовані інституції, уряди та національні організації «забезпечити більш глибоке розуміння суспільної небезпеки відродження нацизму [...], особливо серед молоді, шляхом освіти, підготовки і розповсюдження інформації щодо цього питання і нагадування про історію нацизму та його злочинів», водночас пропагуючи де-

<sup>19</sup> Resolution 2438 (XXIII) «Measures to be taken against nazism and racial intolerance», adopted by the United Nations General Assembly at the 1748th plenary meeting, 19 Dec. 1968. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/243/98/pdf/nr024398.pdf> (доступ: 13.09.2024).

<sup>20</sup> Resolution 2545 (XXIV) «Measures to be taken against nazism and racial intolerance», adopted by the United Nations General Assembly at the 1829th plenary meeting (11.12.1969). URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/256/79/pdf/nr025679.pdf> (доступ: 15.10.2024).

мократичні інститути (та ідею існування справжньої політичної, соціальної та економічної демократії як «ефективної протиотрути у разі виникнення чи розвитку нацистських рухів»)<sup>21</sup>.

А ще через 13 років, у Резолюції ГА ООН від 14 грудня 1984 р. (визначаючи «повагу нинішніх поколінь до жертв нацизму та фашизму під час Другої світової війни, а також до створення Організації Об'єднаних Націй, покликаної позбавити майбутні покоління лих війни і знову затвердити віру в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості»), 8 та 9 травня 1985 р. оголошено «днями святкування сорокової річниці перемоги над нацизмом та фашизмом у Другій світовій війні і боротьби проти них», а Департамент суспільної інформації Секретаріату ООН отримав доручення надати належну увагу «поширенню інформації про цю річницю і про заснування ООН», при цьому викриваючи «всі тоталітарні ідеології та практики, нацистські, фашистські та неофашистські»<sup>22</sup>.

Документ безпосередньо вплинув на рішення уряду Федеративної Республіки Німеччини вперше на державному рівні у 1985 р. відзначити 8 травня не лише як день розгрому Третього рейху, а й як річницю звільнення німецького народу від нацистського режиму<sup>23</sup>.

На початку XXI ст. на рівні ООН поступово відбувалася трансформація: від дискурсу святкування перемоги (хоч і цей аспект у контексті переваги демократії над тоталітаризмом продовжував

<sup>21</sup> Resolution 2839 (XXVI) «Measures to be taken against nazism and other totalitarian ideologies and practces based on incitement to hatred and racial intolerance», adopted by the United Nations General Assembly at the 2025th plenary meeting, 18 Dec. 1971. URL: [https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/2839\(XXVI\)&Lang=E](https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/2839(XXVI)&Lang=E) (доступ: 13.10.2024).

<sup>22</sup> Resolution 39/114 «Measures to be taken against Nazi, Fascist and neo-Fascist activities and all other forms of totalitarian ideologies and practices based on racial intolerance, hatred and terror», adopted by the United Nations General Assembly during its 39th session at the 101st plenary meeting, 14 Dec. 1984. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/75021/files/A\\_RES\\_39\\_114-EN.pdf?ln=ru](https://digitallibrary.un.org/record/75021/files/A_RES_39_114-EN.pdf?ln=ru) (доступ: 10.08.2024).

<sup>23</sup> Власенко С. Політика колективної пам'яті в Європі щодо подолання нацистського тоталітарного минулого: формування та правове забезпечення. *Центральний вісник права та публічного управління*, 2024. Вип. 2 (6). С. 9.

бути важливим) до дискурсу вшанування пам'яті жертв як із числа військовиків, які віддали своє життя за перемогу над авторитарними режимами, так і цивільними, які постраждали від цих режимів. Так, у Резолюції Генасамблеї ООН № 59/26, ухваленій 22 листопада 2004 р. («особливо відзначаючи досягнутий з моменту завершення Другої світової війни прогрес у справі подолання її наслідків та у справі примирення, міжнародної і регіональної співпраці та заохочення демократичних цінностей, прав людини і основних свобод, особливо в рамках ООН»), 8 та 9 травня проголошувалися Днями пам'яті та примирення і, з визнанням, що держави-члени можуть мати свої Дні перемоги, звільнення та святкування, пропонувалося всім державам-членам міжнародної організації, неурядовим структурам та приватним особам «щорічно відповідним чином відзначати один із цих днів або обидва ці дні як День пам'яті всіх жертв Другої світової війни»<sup>24</sup>.

У цьому ж руслі 12 травня 2005 р. Європейським парламентом була підготовлена Резолюція до 60-річчя завершення Другої світової війни у Європі 8 травня 1945 р., у котрій, за одночасного вшанування пам'яті та оплакування всіх жертв нацистського режиму (зокрема Голокосту та загалом протистояння «як загальноєвропейської трагедії»), висловлювали і вдячність «усім, хто зробив внесок у звільнення від націонал-соціалізму, системи, заснованої на нелюдності та тиранії»<sup>25</sup>.

Водночас цікаво та важливо, що, з одного боку, в документі віддавали «особливу шану всім тим союзним силам, які пожертвували своє життя, і тим націям, особливо Сполученим Штатам, Сполученому Королівству, Радянському Союзу та іншим союзним державам, які воювали проти нацизму та фашизму, і вдячність тим націям, які рішуче підтримували відновлення свободи та демокра-

<sup>24</sup> Resolution 59/26. «Commemoration of the sixtieth anniversary of the end of the Second World War», adopted by the General Assembly on 22 November 2004. URL: <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/OpenAgent&DS=A/RES/59/26&Lang=E> (доступ: 16.09.2024).

<sup>25</sup> The future of Europe sixty years after the Second World War. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. Thursday, 12 May 2005 – Strasbourg. URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180_EN.html) (доступ: 17.09.2024).

тії на більшій частині західного регіону нашого континенту». З іншого боку, вказували, що для частини держав кінець Другої світової війни означав «відновлення тиранії, заподіяної сталінським Радянським Союзом», що призвело до подальших масштабних «страждань, несправедливості та тривалій соціальної, політичної та економічної деградації, яких зазнали поневолені нації, розташовані на східній стороні того, що мало стати Залізною Завісою»<sup>26</sup>. Під останніми мали на увазі країни Центрально-Східної Європи, значна частина яких, включно з країнами Балтії, 2004 р. якраз стала членами Європейського Союзу, і, вочевидь, саме з їхньої ініціативи в документі з'явилися пасажі не лише про нацистську, а й комуністичну тиранію. Крім цього, задля підтримки зацікавлення загалом та дослідників тематикою Другої світової війни в документі прописали і пункт-заклик до всіх країн відкрити свої архіви, які стосуються порушеної теми<sup>27</sup>.

На необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів акцентувала увагу Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 25 січня 2006 р., у якій, зокрема, недвозначно сказано, що тоталітарні комуністичні режими, які панували в Центральній та Східній Європі у ХХ ст. і які все ще перебувають при владі в кількох країнах світу, без винятку характеризуються масовими порушеннями прав людини, включаючи індивідуальні та колективні вбивства і страти, смерть

---

<sup>26</sup> Ibid.

<sup>27</sup> The future of Europe sixty years after the Second World War. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. Thursday, 12 May 2005, Strasbourg. URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180_EN.html) (доступ: 17.09.2024). Сам факт приєднання держав Балтії до ЄС у Резолюції оцінювали як «встановлення верховенства права та поваги до прав людини після демократичних революцій, під час яких вони повалили комуністичні режими та звільнилися», а відтак – і як «успіх процесу європейської інтеграції Трансатлантичного альянсу, а також миру та процвітання, які вони принесли як сильну відповідь на уроки, засвоєні з минулих нещастя і невдач», що стало ознакою «подолання розбіжностей між агресорами та жертвами, а також переможцями та переможеними», і дало можливості «поділитися та об'єднати спогади на шляху до справді спільної європейської пам'яті та можливість запобігти рецидивам націоналізму і тоталітарного правління».

у концтаборах, голодування, депортації, тортури, рабську працю та інші форми масового фізичного терору, переслідування за етнічною чи релігійною ознакою, порушення свободи совісті, думки та вираження поглядів, свободи преси, а також відсутність політичного плюралізму, які виправдовувалися «класовою боротьбою та принципами диктатури пролетаріату»<sup>28</sup>.

Попри це, в документі визнавалося, що «автори» комуністичних злочинів, на відміну від нацистів, не були притягнуті до суду міжнародною спільнотою, а в деяких країнах компартії продовжували бути легальними та чинними, навіть якщо в тих випадках вони не відмежовувалися від злочинів, скоєних тоталітарними комуністичними режимами в минулому. Однак навіть за таких обставин передумовами уникнення подібних злочинів у майбутньому та подальшого примирення в глобальному вимірі в документі назвали: необхідність знання історії; продовження істориками у всьому світі досліджень, спрямованих на визначення та об'єктивну перевірку того, що сталося; моральну оцінку та засудження скоєних комуністами злочинів; донесення відповідних посилів наступним поколінням<sup>29</sup>.

Вагомим для подальшого трактування злочинів (і пам'ятання про них) однаково нацистського та комуністичного тоталітарних режимів стала Декларація Європейського парламенту

<sup>28</sup> Resolution 1481 «Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes». Text adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 25 January 2006. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=EN> (доступ: 05.10.2024).

<sup>29</sup> Resolution 1481 «Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes». Text adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 25 January 2006 (5th Sitting). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=EN> (доступ: 19.11.2024). Попри дебати та засудження, які до цього часу були помітні в деяких державах-членах Ради Європи, тут ішлося і потребу прийняття в майбутньому міжнародною спільнотою чіткої позиції щодо злочинів, скоєних тоталітарними комуністичними режимами; переосмислення ще наявними у світі комуністичними (та посткомуністичними) партіями історії комунізму, їхнє чітке дистанціювання від злочинів, скоєних тоталітарними комуністичними режимами, та їх засудження без будь-якої двозначності.

від 23 вересня 2008 р., в якій запропоновано проголосити 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. Так, документ констатував, що саме Пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. між СРСР та Німеччиною розділив Європу на дві сфери інтересів за допомогою секретних додаткових протоколів (тому саме цю дату й пропонували затвердити відповідним днем), а масові депортації, вбивства та поневолення, вчинені в контексті актів агресії сталінізму та нацизму, підпадають під категорію воєнних злочинів проти людяності, а отже, не мають термінів давності, хоч і визнавалося, що в Європі станом на час прийняття Декларації були ще мало відчутними вплив та значення радянського порядку й окупації на громадян посткомуністичних держав<sup>30</sup>. Сам же проголошений 23 серпня Європейський день пам'яті жертв сталінізму та нацизму мав кінцевою метою «збереження пам'яті жертв масових депортацій і винищення, а також міцнішого укорінення демократії та зміцнення миру і стабільності на нашому континенті» – в рамках реалізації програм Європейського парламенту та Європейської ради «Європа для громадян» і «Активна європейська пам'ять», спрямовані на запобігання будь-якому повторенню злочинів нацизму та сталінізму<sup>31</sup>.

Також важливе значення для подальшого формування європейської колективної пам'яті мала Резолюція Європарламенту від 2 квітня 2009 р. «Європейська свідомість і тоталітаризм», яка містила заклик проголосити 23 серпня загальноєвропейським Днем пам'яті жертв усіх тоталітарних і авторитарних режимів. У ній відзначали, що у той час, як у Західній Європі «домінуючим історичним досвідом був нацизм», країни Центральної та Східної Європи пережили і комунізм, і нацизм, а тому перед європейською спільнотою постало завдання «сприяти розумінню подвійної спадщини диктатури цих країн», при цьому успішно продовжувати процес європейської інтеграції, яка «від самого початку була відповіддю на страждання, завдані двома

<sup>30</sup> Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html) (доступ: 09.11.2024).

<sup>31</sup> Ibid.

світовими війнами та нацистською тиранією, які призвели до Голокосту і до поширення тоталітарних і недемократичних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі»<sup>32</sup>.

Також у документі задекларовано подальший шлях подолання глибоких розбіжностей і ворожнечі в Європі через співпрацю та об'єднання, а також припинення війни і забезпечення демократії в Європі, чого не вдасться досягнути без «формування спільного погляду на свою історію, визнання нацизму, сталінізму та фашистських і комуністичних режимів як спільної спадщини та початку чесної і ретельної дискусії щодо їхніх злочинів у минулому[...] та збереження пам'яті про минуле, тому що не може бути примирення без правди і пам'яті»<sup>33</sup>.

Окрім цього, в Резолюції висловлено повагу «до всіх жертв тоталітарних і недемократичних режимів у Європі, і тих, хто боровся проти тиранії та гноблення», адже саме вони, як стверджувалося в Декларації, мали би «посісти місце у свідомості європейців як герої тоталітарної доби через свою відданість, вірність ідеалам, честь і мужність»<sup>34</sup>.

Документ містив заклик до Європейської Ради та Європейської комісії і держав-членів Європарламенту «докладати подальших зусиль для посилення викладання європейської історії та підкреслити історичне досягнення європейської інтеграції та різкий контраст між трагічним минулим та мирним і демократичним соціальним ладом у сьогоdnішньому Європейському Союзі», констатуючи, що належне збереження історичної пам'яті, комплексна переоцінка європейської історії та загальноєвропейське визнання всіх історичних аспектів сучасної Європи посилять європейську інтеграцію. Тому, врешті, у документі закликали до підтримки та захисту діяльності неурядових організацій, які активно займаються дослідженням і збором документів, пов'язаних зі злочинами, скоєними під час сталінського періоду; створення Платформи європейської пам'яті; для надання підтримки мережевим зв'язкам і співпраці між національними дослідницькими інститутами, що

<sup>32</sup> European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html) (доступ: 10.10.2024).

<sup>33</sup> Ibid.

<sup>34</sup> Ibid.

спеціалізуються на темі тоталітарної історії; створення загальноєвропейського центру документації / меморіалу жертвам усіх тоталітарних режимів та надання підтримки професійним історичним дослідженням із вищезазначених питань. Кінцева мета розкриття та оцінки злочинів, скоєних тоталітарними режимами, зокрема комуністичним, що вона полягає у примиренні, «якого можна досягти шляхом визнання відповідальності, прохання про прощення та сприяння моральному відновленню»<sup>35</sup>.

У контексті політики пам'яті про Другу світову війну 29 січня 2009 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла ще одну важливу Резолюцію «Ставлення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах-членах Ради Європи»<sup>36</sup>. У ній ПАРЄ рекомендувала всім державам-членам Ради Європи: 1) ініціювати найширшу дискусію про долю меморіалів, залучаючи істориків, активних членів громадянського суспільства та політичних лідерів, а також організовуючи конференції, колоквиуми та семінари з цього питання (при цьому зі закликом чітко розрізняти військові могили та пам'ятники перемоги, які сприймаються більшістю населення тої чи іншої країни як прославляння тоталітарних режимів чи колишніх окупаційних сил; також відзначено, що якщо мова йде про могили та місця поховання, які містять останки іноземних солдатів і жертв війни, то рекомендувати, аби рішення повністю базувалися на принципі поваги до мертвих, котрі часто самі були жертвами, а не окупантами); 2) підтримати створення Європейського експертного центру для допомоги державам-членам в історіографічних та археологічних дослідженнях і визначенні пам'ятних місць; 3) створити спільну базу даних, включаючи повний перелік військових могил і меморіалів на території держав-членів Ради Європи, і з цією метою відкрити всі національні архіви, які можуть містити відповідну інформацію про розташування місць поховань у повному обсязі. Йшлося і про те, щоб розглянути можливість ство-

<sup>35</sup> Ibid.

<sup>36</sup> Resolution 1652 «Attitude to memorials exposed to different historical interpretations in Council of Europe member states», adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 29 January 2009. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17713&lang=en> (доступ: 01.10.2024).



рення відповідних історичних музеїв і надати їм підтримку; продовжувати виконувати свої зобов'язання за двосторонніми або багатосторонніми договорами про збереження пам'яток, зокрема тих, що містять останки іноземних солдатів або жертв війни. Висловлено рекомендацію консультуватися з родичами або зацікавленими державами та відповідними неурядовими організаціями перед екстумацією будь-яких іноземних солдатів або жертв війни, похованих на їхній території; уникати та засуджувати будь-які форми провокацій стосовно меморіалів, зокрема тому, що це може призвести до гострих протистоянь між різними верствами суспільства в цих країнах. У документі вкотре наголошено, що «Європа повинна однозначно відкинути та беззастережно засудити всі форми диктаторських режимів, зокрема націонал-соціалізму, фашизму і тоталітарного комунізму»<sup>37</sup>.

Відповідно до зазначеної політики в Європейському парламенті 6 травня 2010 р. було створено депутатську групу «Примирення європейських історій». Її основне завдання полягало в консолідації різноманітних історичних наративів у Європі у спільну європейську історію<sup>38</sup>. 14 жовтня 2011 р. у Празі було створено міжнародну неурядову організацію «Платформа європейської пам'яті та сумління» («Platform of European Memory and Conscience», РЕМС), яка об'єднала представників державних установ, громадських музеїв, архівів, науково-дослідних інститутів, в основі дослідницьких зацікавлень яких – політика пам'яті, особливо контекст комуністичного минулого в Центрально-Східній Європі. У 2011 р. до «Платформи» належали 20 організацій із 12 держав-членів ЄС; станом на сьогодні учасниками «Платформи» є 72 громадські і приватні організації та інституції з 24 дер-

<sup>37</sup> Resolution 1652 (2009) «Attitude to memorials exposed to different historical interpretations in Council of Europe member states», adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 29 January 2009 (8th Sitting). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17713&lang=en> (доступ: 11.09.2024).

<sup>38</sup> Власенко С. Політика європейської пам'яті через призму євроінтеграції постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи: нормативно-правова основа. *Аспекти публічного управління*, 2023. Т. 11. № 2. С. 68–69.

жав (15 членів ЄС, 9 – з-поза його меж, зокрема Україна)<sup>39</sup>. Представниками української сторони в рамках організації є «Центр досліджень визвольного руху» та «Меджліс кримськотатарського народу» (від 29 червня 2012 р.), Український інститут національної пам'яті (від 5 листопада 2014 р.), Національний музей Голодомору-геноциду (від 19 листопада 2015 р.), громадська організація «Фонд збереження історії Майдану» (від 26 листопада 2016 р.) та Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті (від 12 листопада 2021 р.)<sup>40</sup>. Це, з одного боку, сприяло взаємообміну пам'ятєвих практик між західними державами та Україною в контексті подолання комуністичного тоталітарного минулого, а з іншого – (як виявилось після початку подій 2014 р.) стало важливим майданчиком для підтримки офіційного Києва світовою спільнотою в контексті російської військової агресії проти України, яка розпочалася з окупації Криму, продовжилася загарбанням частини Донбасу, а 24 лютого 2022 р. переросла в повномасштабну війну.

Так, наприклад, 13 червня 2014 р., за підсумками Міжнародної конференції «Спадщина тоталітаризму сьогодні», що проходила в Празі, члени «Платформи» звернулися до урядів усіх держав-членів ЄС, до Європарламенту, Ради ЄС та Ради Європи, заявивши про російську агресію та про необхідність міжнародної уваги до переслідувань і дискримінацій громадян України, що відбувалися в окупованому РФ Криму<sup>41</sup>. У 2016 р. в Києві під егідою УІНП відбулося щорічне засідання Ради членів «Платформи», на якій обговорювали питання декомунізації в Україні зокрема та в Центрально-Східній Європі загалом, а також практики засудження злочинів комуністичного режиму<sup>42</sup>.

<sup>39</sup> About the Platform. *Platform of European Memory and Conscience*. URL: <https://www.memoryandconscience.eu/about-the-platform/about-the-platform/> (доступ: 10.11.2024).

<sup>40</sup> Власенко С. Політика європейської пам'яті... С. 69.

<sup>41</sup> Platform of European Memory and Conscience. 2014 Annual Report. P. 8. URL: [https://www.memoryandconscience.eu/official-documents-of-the-european-parliament/annual-reports/annual\\_report\\_2014\\_prefinal\\_sm3/](https://www.memoryandconscience.eu/official-documents-of-the-european-parliament/annual-reports/annual_report_2014_prefinal_sm3/) (доступ: 11.11.2024).

<sup>42</sup> Інститут національної пам'яті долучиться до створення загальноєвропейських онлайн-карт місць масових поховань жертв тоталітаризму і радянських таборів для політв'язнів. *Кабінет міністрів України*.

А з початком російського повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. того ж дня члени «Платформи» висловили однозначну підтримку Українській державі: «Це злочин проти миру. Ми висловлюємо солідарність з українським народом, який захищає свою державу. Ми засуджуємо військові злочини та звірства, за які відповідальність лежить виключно на Кремлі та особисто на Владімірі Путіні. Ми глибоко переконані, що потрібен міжнародний трибунал для розгляду цих злочинів. Ми запевняємо українських членів «Платформи» у нашій готовності допомогти будь-яким способом[...]. Агресії передувала багаторічна кампанія історичної дезінформації проти України та інших країн Центральної та Східної Європи. Ми шкодуємо, що цей попереджувальний знак проігнорували демократичні суспільства. Злочинну природу режиму Путіна неможливо зрозуміти без аналізу його радянського, а особливо кадебістського, коріння. «Платформа» готова вдосконалювати свою роботу та продовжувати протидіяти діям РФ через навчання та підтримку партнерів. Закликаємо всіх членів Платформи взяти активну участь в акціях протесту проти цієї злочинної агресії»<sup>43</sup>. Одним із перших практичних втілень боротьби з російською дезінформацією стала Міжнародна конференція «Гібридна війна Росії проти демократичного світу. Виклик для європейської політики пам'яті», що пройшла у Празі 16–18 листопада 2022 р., під час якої обговорювали нагальне питання зміцнення колективної безпеки у сфері політики пам'яті та підвищення стійкості інституцій пам'яті до сучасних викликів і загроз<sup>44</sup>.

Українське питання в діяльності Ради Безпеки ООН активізувалося упродовж 2016–2017 рр., коли Україна не була її постійним членом (делегацію очолив Володимир Єльченко, який 9 грудня

---

(30.11.2016). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249539567> (доступ: 29.10.2024).

<sup>43</sup> Statement on Russian aggression in Ukraine. In Prague, 24.02.2022. *Platform of European Memory and Conscience*. URL: <http://www.memoryandconscience.eu/2022/02/24/statement-on-russian-aggression-in-ukraine/> (доступ: 22.08.2024).

<sup>44</sup> The international conference “Russia’s hybrid war against the democratic world. A challenge for European remembrance policy”, Prague on 16-18 November 2022. *You Tube*. <https://www.youtube.com/playlist?app=desktop&list=PLNfNPgrGozAiE10UjwbWXpukFPYBl2aog> (доступ: 11.10.2024).

2015 р. замінив Юрія Сергєєва на посаді постійного представника України при ООН). У цей період, як зрештою і раніше, послідовно приділяли особливу увагу таким питанням, як: протидія російській агресії проти територіальної цілісності та політичної незалежності України; забезпечення універсального дотримання цілей і принципів Статуту ООН; зміцнення миротворчого потенціалу ООН; підвищення прозорості та демократичності роботи РБ ООН; посилення здатності ООН щодо запобігання конфліктів та з метою посередництва; підтримання миру на Африканському континенті; боротьба з тероризмом; підтримка процесів роззброєння та нерозповсюдження зброї; просування порядку денного щодо жінок, миру і безпеки, а також щодо дітей у збройних конфліктах; реакція на виклики щодо змін екології довкілля<sup>45</sup>.

Утім, безперечно, українське представництво у РБ ООН насамперед використовувало всі можливі інструменти для протидії російській агресії, зокрема шляхом: забезпечення оперативного реагування РБ ООН на можливі загострення політико-безпекової ситуації на тимчасово окупованих територіях України та вздовж контактної лінії; відображення різних аспектів агресії РФ проти України (від захисту цивільного населення та прав людини до використання країною-агресором мін та вибухових пристроїв всупереч нормам міжнародного права тощо) у виступах і заявах української сторони у РБ ООН; публічного спростування неправдивих заяв російської делегації в ООН; консолідації світової спільноти з метою надання належної відповіді щодо війни, розпочату РФ проти України 2014 р.<sup>46</sup>

Так, однією з перших ініціатив представлення України в РБ ООН стало проведення в січні 2016 р. у стінах ГА ООН виставки «Ukraine EXISTS», яка складалася з двох частин (концептів): фото- та відеопоказу документальних матеріалів «Донбас. Війна» і виставки живопису, кераміки та плаката «Сучасне українське мистецтво»<sup>47</sup>.

Початок боротьби із російською дезінформацією, зокрема в контексті пам'яті, на тлі агресії РФ проти України помітний і в ро-

<sup>45</sup> Діяльність України в Раді Безпеки ООН, 2016–2017 рр. *Україна та ООН*. URL: <http://ukraineun.org/ukraine-and-un/161/> (доступ: 10.10.2024).

<sup>46</sup> Там само.

<sup>47</sup> Ukraine EXISTS. *ВеликаІдея*. URL: <https://biggggidea.com/project/1298/> (доступ: 13.09.2024).

боті інших міжнародних організацій. Наприклад, ще 2019 р. у своїй Резолюції «Важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. Європарламент відзначав загрозу, яку потенційно несло для демократичної Європи, зокрема в сфері інформаційної безпеки, характерне для сучасної російської влади на чолі із Владіміром Путіним викривлене бачення комуністичного минулого та пам'яті про Другу світову війну: «незважаючи на те, що 24 грудня 1989 року З'їзд народних депутатів СРСР засудив підписання пакту Молотова-Ріббентропа, на додаток до інших угод, укладених з нацистською Німеччиною, російська влада заперечила відповідальність за цю угоду та її наслідки в серпні 2019 р. і зараз просуває думку, що Польща, країни Балтії та Захід загалом є справжніми призвідниками Другої світової війни [...]. Росія залишається найбільшою жертвою комуністичного тоталітаризму, а її розвиток до демократичної держави далі буде уповільненим, допоки уряд, політична еліта та політична пропаганда продовжуватимуть відбілювати комуністичні злочини та прославляти радянський тоталітарний режим [...]. Тому закликаємо російське суспільство змиритися зі своїм трагічним минулим»<sup>48</sup>.

У той же момент, якщо ще в Резолюції Європарламенту «Вшанування пам'яті Голодомору, штучного голоду в Україні (1932–1933)» від 23 жовтня 2008 р. це явище рішуче засуджувалося як «жахливий злочин проти українського народу та людства», висловлювалося «співчуття українському народу, який постраждав у цій трагедії, згадано тих, хто загинув внаслідок штучного голоду 1932–1933 рр. та містився заклик до держав, які виникли після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. «для всебічного вивчення, щоб усі причини та наслідки могли бути виявлені та повністю досліджені». Сам Голодомор геноцидом не визнано<sup>49</sup>, проте на тлі російсько-

<sup>48</sup> European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819 (RSP)). URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html) (доступ: 05.11.2024).

<sup>49</sup> European Parliament resolution of 23 October 2008 on the commemoration of the Holodomor, the Ukraine artificial famine (1932-1933). URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0523\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0523_EN.html) (доступ: 10.09.2024).

го повномасштабного вторгнення 5 грудня 2022 р. Європейський парламент таки ухвалив резолюційний документ, в якому визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні «геноцидом українського народу» та рішуче засудив «акти геноциду радянського режиму, які призвели до загибелі мільйонів українців і завдали значної шкоди засадам українського суспільства»<sup>50</sup>. У цій же Резолюції європарламентарі наголосили на фактах маніпулювання нинішнім російським режимом історичною пам'яттю з метою виживання самого режиму та закликали ЄС і його держави-члени, державні і приватні інституції та все громадянське суспільство активно засуджувати та спростовувати всі спроби викривлення історичних фактів або маніпулювання громадською думкою в Європі за допомогою неправдивих історичних наративів, які фабрикуються та поширюються для підтримки ідеології і виживання «кримінальних режимів», підтримувати наукові кола та громадянське суспільство в документуванні, дослідженні й вивченні політичних репресій і тоталітарних злочинів у СРСР<sup>51</sup>.

Таким чином, ішлося не лише про визнання факту радянського геноциду проти українського народу в часі Голодомору, а й відчутну небезпеку вже в сучасних умовах, яка виходила від правонаступниці Радянського Союзу – Російської Федерації – як у форматі «гарячої», так і гібридної війни.

Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вперше засудив повномасштабну агресію Росії та цілеспрямоване знищення культурної спадщини України лише влітку 2024 р., ухваливши рішення, в яких закликав Росію утриматися від будь-яких дій, які б завдавали шкоди об'єктам культурної спадщини загалом та об'єктам, включеним до Попереднього списку ЮНЕСКО, а також виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом. При цьому в Комітеті підтвердили, що станом на час оголошення заяви в Україні від початку повномасштабного вторгнення вже було пошкоджено 432 культурні об'єкти: 139 релігійних об'єктів, 31 музей, 214 будівель, що мають історичну, мистецьку цінність, 32 пам'ятники, 15

<sup>50</sup> European Parliament resolution of 15 December 2022, on 90 years after the Holodomor: recognising the mass killing through starvation as genocide (2022/3001(RSP)). URL: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449\\_EN.html](https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449_EN.html) (доступ: 13.10.2024).

<sup>51</sup> Ibid.

бібліотек, а також 1 архів. Найбільше руйнувань зафіксовано в Донецькій області (понад 110), а також у Харківській та Одеській областях. Серед знищених та пошкоджених об'єктів згадують, зокрема, Маріупольський драмтеатр, краєзнавчий музей, а також низку будівель і церков<sup>52</sup>.

Таким чином, після Першої світової війни з її величезним травматичним впливом на суспільну й індивідуальну свідомість на порядку денному постало питання появи нових форм репрезентації пам'яті про війну: замість пам'ятників полководцям та військовим лідерам, характерним для минулих століть, у форматі військових меморіалів, могил невідомим солдатам та врешті – пам'ятним датам (насамперед 11 листопада – фактичного дня завершення Великої війни) вшановувалася пам'ять загиблих під час воєнних кампаній бійців та ветеранів. У випадку держав-переможців у міжвоєнний час ішлося про пам'ять полеглих і героїзм тих, хто вижив, виборовши для своєї Батьківщини перемогу, а в країнах, які були незадоволеними облаштуванням геополітики за результатом війни – глорифікації власного війська (у випадку Німеччини) чи оплакування полеглих військовиків, жертва яких мала виправдати подальше становлення диктаторського режиму (як-от в Італії на чолі з Муссоліні), вони слугували мобілізацією суспільної думки довкола ідеї реваншу напередодні Другої світової війни. У повоєнний час у контексті пам'яті про Першу світову (і під вантажем вже й доданого досвіду комеморіалізації ще більш трагічних подій другого глобального військового протистояння) окреслилася тенденція до пошуку спільного знаменника раніше ворогуючих сторін (насамперед Німеччини та Франції і Німеччини та Великобританії) з кінцевою метою – примирення.

Політика пам'яті про Другу світову війну в перші десятиліття після неї циркулювала довкола насамперед юридичного (а також і морального) засудження військових злочинів нацистського та фашистського тоталітарних режимів, вшанування пам'яті загиблих під час війни та ветеранів Антигітлерівської коаліції і Руху опору.

<sup>52</sup> Бадюк О., Щетина Ю. Пам'ятки, «згвалтовані» ракетами: культурна спадщина України – під загрозою. ЮНЕСКО вперше засудила агресію РФ. *Радіо Свобода* (17.08.2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-yunesko-vyznalo-rosiya-znyshchuye-pamyatky-na-pivdni/33081538.html> (доступ: 21.10.2024).

З падінням «залізної завіси», демократизації суспільно-політичного життя в державах Центрально-Східної Європи та вступу більшої частини з них до Європейського Союзу, політика пам'яті про Другу світову війну поступово доповнилася засудженням (на рівні з нацизмом та фашизмом) і комунізму та комуністичних режимів, сприйняття Радянського Союзу (поряд із нацистською Німеччиною) співагресором, який спричинився до початку Другої світової війни 1939 р., організатором на державному рівні масових депортацій, вбивств та поневолень, які підпадають під категорію воєнних злочинів проти людяності. Побудова європейської моделі пам'яті власне на такій платформі сьогодні, з-поміж іншого, вважається тією основою, на якій єдино можлива подальша європейська інтеграція як гідна відповідь злочинам тоталітаризму, які довелося пережити Європі в минулому столітті. Відтак, і сучасне маніпулювання російської влади щодо історії СРСР, заперечення злочинів останнього (зокрема, Голодомору як геноциду українського народу) сприймається в ЄС на офіційному рівні як безпосередня загроза безпеці, тим паче на тлі сучасної «гарячої» російсько-української війни та гібридної війни, яку проводить Російська Федерація у всьому світі, намагаючись робити це і у сфері політики пам'яті та «тенденційних» історичних досліджень.



## Висновки і рекомендації

Російсько-українська війна стала фактором, який суттєво трансформував українське суспільство, український пам'ятний дискурс, історичну, культурну пам'ять, колективну свідомість як систему загалом. Водночас слід зазначити, що вплив гібридної війни від 2014 р. і повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. на пам'ять українців дуже неоднорідний і неоднозначний. З одного боку, вона інтегрувала суспільство у питаннях національної ідентичності, опору інформаційній війні і фізичній агресії, мови, культури, з іншого – диференціювала, травмувала індивідуальну й колективну пам'ять. Це приклад того, як первісно мирна пам'ять може стати зброєю або чинником опору агресорів. У ній залишається пам'ять успішного захисту та перемог ЗСУ (звільнення Київщини, Херсона й Херсонщини, інших регіонів у 2022 р.), але й пам'ять трагедій (Буча, Гостомель, Ірпінь); пам'ять про жертви, про військових та цивільних, які загинули у війні; пам'ять про значні руйнування, завдані країні; пам'ять фронту і пам'ять тилу. Все означає потребу у зваженому, диференційованому підході до різних аспектів меморіалізації та політики пам'яті про російсько-українську війну з урахуванням зафіксованого в ній болісного досвіду.

Однією з моделей такої політики може стати політика пам'яті – про Другу світову війну, в якій зафіксовано як юридичне й моральне засудження геноциду та військових злочинів проти людяності та агресивних тоталітарних режимів, так і вшанування пам'яті загиблих під час війни, зокрема тих, хто воював проти країн Осі, на боці антигітлерівської коаліції. Водночас її слід приймати з корекцією: засудженням СРСР як тоталітарної держави, що також здійснювала масштабні злочини проти людяності. Значною мірою саме така модель пам'яті накладається на нинішню військово-політичну ситуацію в Україні, що стала ареною протистояння сучасних демократій та нових тоталітаризмів, прихованих, зокрема, у формі постряданських і комуністичних

псевдодемократій. Тільки на такому ґрунті можлива подальша європейська інтеграція України як гідна відповідь злочинам нового тоталітаризму ХХІ ст., які довелося пережити.

Тому російсько-українська війна спонукає до переосмислення мети і практик меморіалізації героїв та жертв російсько-української війни. Передовсім необхідна відмова від радянських меморіалізаційних практик як спадщини тоталітаризму, які дегуманізують людину, і вироблення власної унікальної, сформованої на національній історичній традиції в поєднанні з європейським досвідом мови меморіалізації. Необхідним є також формування чіткого законодавчого підґрунтя політики пам'яті та стратегій меморіалізації – створення національної концепції меморіалізації, яка б охоплювала всі аспекти цього процесу та усувала «підводні камені». Постає проблема формування базового наративу про російсько-українську війну, на якій гуртуватиметься державна політика пам'яті та меморіалізації.

Важливою є також інституціоналізація політики пам'яті, створення мережі установ, які б забезпечували функціонування меморіалів, налагоджували між ними співпраці, організували науково-освітню діяльність і підготовку майбутніх фахівців у меморіалізаційній сфері. Необхідним фактором меморіалізаційної справи є консолідація різних середовищ (влади, територіальних громад, громадськості, організацій, професіоналів, родичів загиблих) для напрацювання загальноприйнятних форм і методів вшанування пам'яті про російсько-українську війну. Слід також усунути дисбаланс між «масовими» меморіальними практиками та меморіальною політикою, зробивши її основою цих практик. Її планомірне втілення дозволить впорядкувати процедури меморіалізації, уніфікації й стандартизації форм пам'ятання тощо.

Це, зокрема, стосується меморіалізації загиблих героїв цієї війни: у цій галузі необхідне вивчення й популяризація їхнього життєвого досвіду як суспільного прикладу методами історичної біографістики та біографіки. Державі і суспільству слід звертати якомога більше уваги на тих героїв, які повернулися з фронту до мирного життя. Необхідно залучати їх до активного громадського життя, педагогічної діяльності (викладання шкільних предметів та курсів вищої школи «Захист Вітчизни», «Військова підготовка» тощо), запрошувати на виступи в мас-медіа, робити все

можливе, аби колишні воїни могли передати молодшому поколінню дух патріотизму.

Своєю чергою патріотизм у контексті поняттєвого дискурсу тісно пов'язаний із національною ідентичністю як концептом і концепцією. У цій галузі слід акцентувати на виваженості, продуманості політики формування національної ідентичності, з одного боку, з акцентом на українській політичній, мовній та культурній ідентифікації, що особливо важливо в умовах збройного протистояння, а з іншого – на збереженні толерантності до інших ідентичностей, які не загрожують українській ідентичності та державності. Для цього слід також чітко й послідовно втілювати у практику вимоги Закону «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 1 січня 2023 р. та прийнятої Верховною Радою «Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р.» і моніторити їх імплементацію на всіх рівнях.

Особливу увагу слід звернути на інструменти прищеплення національної ідентичності дітям і молоді у виховних та навчальних закладах, а саме: 1) переосмислити формат донесення знань про українську історію, культуру, мову й літературу; 2) напрацювати комплексну систему викладання гуманітарних дисциплін для цілісного формування в молоді національної тотожності; 3) заохочувати учнів до пізнання історії свого роду (родоводу), діалекту свого регіону та ін. як засобу глибшого національного самоусвідомлення; 4) організовувати поїздки учнів у різні регіони країни, що дасть можливість пізнавати Батьківщину і формувати власні уявлення про неї.

Варто також переосмислити державну політику щодо гуманітарних наук; на державному рівні послідовно підтримувати розвиток українознавчих історичних, літературознавчих, мовознавчих, культурознавчих, філософських дослідницьких осередків і науковців; розвивати українознавчі студії, сприяючи національній єдності та ідеологічному зміцненню українського народу. Необхідними є також напрацювання й підтримка наукових та науково-популярних майданчиків для поширення знань про Україну в світі й репрезентації та усвідомлення її як давньої історичної частини європейського культурного і ціннісного простору. До-

цільно підтримувати розвиток якісного і фахового українознавчого медійного контенту як ефективного джерела поширення знань про українську історію, культуру, а відтак – інструменту формування національної ідентичності українців.

Зберігаючи повагу до мови, культури, історії національних меншин в Україні, потрібно неухильно провадити україноцентричну ідеологічну політику, коли знання державної мови стає основою формування етнополітичної ідентифікації українців. Весь цей комплекс заходів сприятиме чіткішому вибудовуванню національного пам'яттєвого дискурсу, засвоєнню його основних концептів серед різних поколінь українців. Це сприятиме потенціалові українців у боротьбі за збереження своєї державності, а після війни – її успішному розвитку.

Важливим елементом історичної пам'яті залишається також релігійна пам'ять та ідентичність, що особливо актуалізувалася в час російсько-українського збройного протистояння. В умовах війни необхідний баланс між релігійною пам'яттю різних конфесій, формування консенсусної моделі релігійної пам'яті. Водночас необхідною є реалізація положень прийнятого Верховною Радою Закону № 8371 про заборону релігійних організацій, пов'язаних з Російською православною церквою. Це мало б сприяти руйнуванню структур гібридної, ворожої українській державності пам'яті та ідентичності, прихованої під маскою релігійності.

Мовна пам'ять та ідентичність також є однією з фундаментальних основ української історичної пам'яті. Вона є складною та багатоаспектною, особливо в ситуації війни: у цей час, з одного боку, українська мова, ідентичність та пам'ять в частині регіонів України розширює простір свого побутування, проте українсько-російський білінгвізм або навіть російська одномовність залишаються реаліями повсякденності на іншій частині української території. З іншого боку, російська мова виступає маркером російської національної, політичної ідентичності та пам'яті, а російськомовність населення багато в чому окреслює простір РФ. Тому, дотримуючись толерантного ставлення до різних мовних ідентифікацій, слід мати на увазі, що російська мова в актуальній ситуації виконує подвійну гібридну функцію: засобу спілкування і засобу ідеологічного впливу. Це означає, що слід ще більше стимулювати розвиток української мови та мовної пам'яті (цьому

сприяє і декомунізація топоніміки), а з іншого боку – зменшувати вплив русофонії не лише в публічному, державному житті, а й на рівні приватних практик. Це також стане додатковим прихованим елементом деколонізації та захисту української державності від зовнішньої агресії, маркером соборності, суверенності й самобутності України на міжнародній політичній арені.

## Аналітична записка

**Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни.** Аналітична записка / Відп. ред.: Р. Голик, Г. Дидик-Меуш; авт. колектив: Р. Голик, І. Орлевич, Г. Дидик-Меуш, Н. Колб, Н. Мисак, П. Артимишин, Е. Казан. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2024. 150 с.

Макет і художньо-технічне редагування

*Дмитро Савінов*

Підписано до друку 09.12.2024. Ум. друк. арк. 8,75

Друк офсетний. Формат 60×84/16.

Наклад 100 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
79026 Львів, вул. Козельницька, 4.